

NAGYSZOMBAT MINT IRODALMI KÖZPONT 1560—1640.

ÍRTA

BRAUNECKER M. MARGIT

O. S. A.

BUDAPEST, 1933.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000788548

95913

Kiadja a Notre Dame női kanonok- és tanítórend, Zalaegerszeg.

Sárkány Nyomda R.-T. Budapest, VI.; Horn Ede-utca 9. Tel.: 221—90.

Vezetők: Dr. Wessely Antal és Wessely József.

Szent Rendemnek

szeretettel ajánlom

T a r t a l o m.

BEVEZETÉS. Történelmi visszapillantás.	7
I. NAGYSZOMBAT IRODALMI KIALAKULÁSÁNAK TÉNYEZŐI.	
<i>A város kedvező földrajzi helyzete. A török elől menekülő lakosság befogadásával fellendül, benne a magyarság vezető szerephez jut. Esztergom eleste óta (1543) primási székhely. Az érsekek kulturális hatása. Oláh Miklós (1553—1569) kezdeményezése. Tervét: a nyomda felállítását Telegdi valósítja meg (1578). A nyomda működése. Az iskolák jelentősége; a jezsuita kollégium, Pázmány egyeteme. A jezsuiták szerepe.</i>	12—35
II. A NAGYSZOMBATI IRODALOM KÉPVISELŐI.	
<i>A hagyományos középkori irány; a klarissza és dominikánus apácák. Az új irány felé való átmenet: Pécsi Lukács. Munkái. A támadó-védő-vitatkozó irány első képviselője Telegdi Miklós. Katekizmusa, vitairatai, szertartáskönyvei. Monoszlai András; vitairatai. Perneszi András Választétele. Káldi György bibliafordítása. Az irodalmi fejlődés tetőpontja: Pázmány Péter. Élete, művei, pozsonyi irodalmi tevékenysége, jelleme, jelentősége.</i>	36—61
III. IRODALMI ÉLET NAGYSZOMBATBAN.	
<i>Írók és közönség, társadalmi hovatartozásuk. A Nagyszombatban 1578—1640 megjelent nyomtatványok időrendben. A város mint az akkori hazai könyvkötészet egyik legfontosabb gócpontja. Oláh, Telegdi, Pázmány könyvtára; a jezsuiták 5000 kötetes könyvtára. Könyvkereskedelem, Telegdi és Pécsi szerepe e téren. Könyvcenzúra. A jezsuita akadémiák és vallásos egyesületek irodalmi szerepe.</i>	62—78
BEFEJEZÉS. A város hanyatlása.	79—80
FORRÁSOK.	81—83

B e v e z e t é s.

Történelmi visszapillantás.

A korszak, melyről tanulmányunk szól, 1560—1640-ig terjed, tehát nyolcvan esztendő töl fel. Hogy irodalomszemléletünk hűséges felidézöje lehessen e kor szellemének, történelmi visszapillantást kell tennünk s kiemelnünk azokat a *távolabbi* okokat, amelyek az ország egyetlen városába vonták össze a fenti időszak katolikusk magyar irodalmát.

Két ilyen távolabbi történelmi motívum befolyásolja korszakunk irodalmának helyhez kötött kialakulását és tartalmát: a török dúlások, meg a hitbeli megoszlás. Ha a XIV század első évtizedeire pillantunk vissza, a magyar történelem leg-sötétebb eseményeinek egyikét látjuk: Mohácsot. A győzelmes török sereg hadjárataival és portyázásaival állandóan pusztította a magyar haza jórészét és visszatiporta a felemelkedni akaró magyar életet. A magyarság pedig vagy kétségbeesetten védekezett s akkor rabszóra került, vagy menekült védettebb helyre, ahova a pogány túlerő még nem juthatott el. Ezekhez a menekülésekhez kapcsolódott a XV. és XVI. századbeli magyar kódexirodalom sorsa is, mely ily országos csapás nyomán kelve vándorútra, Nagyszombatban találta meg gyűjtőállomását.

1526-ban a magyar rendiállamot az oszmánoknak egész földrészek erejére támaszkodó katonai hatalma döntötte meg.¹ A török terület Erdély és a habsburgi Magyarország rovására folyton gyarapodott, 1541-ben a haza legtermékenyebb területei is török kézre kerültek, a magyarság faji központjai teljesen elpusztultak. Északon a bányavárosokig, nyugaton a stájer

¹ Szekfü Gyula: A magyar állam életrajza. II. kiad. Budapest, 1924. 78. l.

határokig sanyargatta a török a népet, délen már 1526 előtt elhagyta a lakosság Temesközt, Bácskát, stb., hogy magát a beözönlő török rablóhadjárataitól megkímélje. Az adók, robotmunkák és egyéb szolgáltatások nem ritkán oly súlyosan nyomták főként a katonai hűbértokokon lakó magyarságot, hogy otthagyták szülőföldjüket, addig nyugodt szegénységüket s a töröktől biztonságot nyújtó vidékekre húzódtak.²

Így menekültek a kódexirodalom legszorgalmasabb munkásai az apácák is. A szerzetesrendek közül irodalmi téren legtöbb érdemet szerzett Domonkos- és Ferencrendi apácák megriasztásáról, bujdosásáról feljegyzett adatokból, valamint a korviszonyok egyéb adataiból rekonstruálhatjuk e siralmas menekülések *módját, útirányát és végső célját*, a kolostori irodalom becses emlékeinek a magyarnyelvű kódexeknek vándorlását.

A kódexirodalom egyik központja a Klarisszák óbudai kolostora volt. E kolostort Nagy Lajos királyunk édesanyja emeltette királyi fenségéhez méltó bőkezűséggel, sőt annyira kedvelte az apácákat, hogy férje halála után legtöbb idejét a kolostorban töltötte és saját kívánsága szerint holttestét is itt helyezték nyugalomra.³

A jámbor élet mellett szorgalmas élet folyt itt. A Nádor-, Nagyszombati-, Lobkovitz-, Guary-, Simor-, Debreczeni-, Kazinczy- és Tihanyi-kódexek e nagytekintélyű kolostor sororjainak olvasmányait őrzik.

Még a mohácsi vész előtt a husziták dúlták fel csendes életüket. Az apácák megmenekültek ugyan, de kolostorukat a támadók kirabolták, felégették. Ekkor bizonyára sok, nekünk értékes irodalmi emlék esett áldozatul a pusztításnak. 1526-ban a török kergeti meg őket. A veszedelem után visszatértek, de 1541-ben, mikor Buda végleg török kézre került, ők is elhagyták kedves kolostorukat s pozsonyi nővéreik rendházába költöztek át.

Így menekült a Domonkos apácarend is. A magyarországi dominikána zárdák közül leghíresebb volt a margitszigeti. A

² Szekfü: i. m. 81. l.

³ Karácsonyi János: Szent Ferenc Rendjének története Magyarországon 1711-ig. Budapest, 1924. II. 496. l.

kolostort IV. Béla király alapította 1252-ben. Az alapító király bőkezűségét s a kiváltságokat még több király és főúr gyarapította, a pápa pedig 1276-ban az asylum kiváltságával ruházta fel a kolostort. IV. László az egész szigetet, néhány más zárda és kastély kivételével Erzsébet királyi hercegnőnek adományozta, aki a kolostor apácája volt.⁴ Itt élt a legendás életű szent királyleány, Árpádházi Margit is 1270-ben bekövetkezett haláláig. A kolostor sok nevezetes eseménynek volt színhelye. Ottokár cseh király ide jött Szent Margit kezét megkérni, aki itt békítette ki IV. Bélát fiával, V. Istvánnal. Ez volt középkori kódexirodalmunk legtermékenyebb eredő helye, amely egymagában tizenkét kódexet hagyományozott az utókorra, de bizonyos, hogy sokkal több került ki a szigeti sororok keze alól. E kolostor lakói voltak: Ráskay Lea és Sövényházi Márta, középkori irodalmunk érdemes munkásai.

Közel háromszáz esztendeig éltek a kolostor békességes csendjében, amikor az országos katasztrófa őket is a menekülések zűrzavarába dobta. Ekkor érkezett számukra a viszon tagságok vigasztalan ideje; hol itt, hol ott kaptak menedéket. 1526-ban még csak ideiglenesen menekültek Nagyszombatba. Második megrebbenésük végső célját nem ismerjük. Annyi megállapítható, hogy Nagyszombat-Pozsony útirányában kértek az ország nádorától menedéklevelet, de hogy csakugyan erre futottak-e, nem tudjuk.⁵

1541-ben ismét menekültek. Ezúttal a nagyváradi Klarisz-szák fogadták be a hazátlan testvérrendet. Mikor azonban ezeket a János Zsigmond-párti hitújítók kiűzték, együtt bujdosnak az ország északnyugati részében, amely most már egyetlen végvára volt az üldözötteknek. 1567-ben végleg letelepedtek a nagyszombati Domonkos kolostorba, ahol ekkor már csak négy elággott férfiszereztes élt.⁶ Egyideig nem zavarta jámbor életüket a harci zaj; a XVII. században a vallásszabadság és az

⁴ Pfeiffer Miklós: A Domonkos-rend magyar zárdáinak vázlatos története. A Domonkos-rend multjából és jelenéből. Szerk. Horváth Sándor. Budapest, 1916. 218. l.

⁵ Timár Kálmán: Magyar kódexcsaládok. Irod. Tört. Közlemények. 1927. 215. l.

⁶ Pfeiffer: i. m. 196. l.

alkotmány védelmében vívott harcok idején új megpróbáltatás várt rájuk, mígnem egyházpolitikai célszerűségből Pozsonyba költöztette őket Pázmány Péter.

Mindezekből látjuk, hogy a biztonság és védelem az ország északnyugati részének két városára, Pozsonyra és Nagyszombatra korlátozódott. A kettő közül előbb Pozsonyt tartották erősebbnek. A határszéli helyzeténél fogva történelmünkben oly sokszor szereplő város korszakunkban biztos menedékhely volt, azzá tették erősítései, tornyos kőfalai és mindenekelőtt erős hegyi-vára. Így nem csoda, hogy Várday Pál esztergomi érsek, mikor a török folytonos előrenyomulását látta, Pozsonyt találta a legbiztonságosabb helynek, ahová az érsekség kincseit, levéltárát helyezheti, s oda is költözött. Mikor azonban Esztergom elestével nyilvánvalóvá lett, hogy a töröknek végső célja a császári város, Bécs s az ehhez való nagy közelség Pozsonyt is veszedelemmel fenyegette, 1543-ban Nagyszombat lett az érsekség utolsó menedékhelye. Ennek biztosítására építtette Várday Érsekújvárt, Pozsony megye védőbástyáját.⁷

Az apácák északnyugat felé való menekülése nem volt egészen ösztönös. Mindkét apácakolostor királyi alapítás volt, nagy birtokokkal, királyi privilégiumokkal. A szigorú klauzurás apácák világi ügyeit gazdag, befolyásos főurak intézték. A jóakarók, udvari tanácsadók bizonyára figyelmeztették védenceiket a veszedelmekre, a menekülés lehetőségeire, kijelölve a legbiztonságosabb útirányt. Több körülmény szól amellett, hogy apácáink a menekülésre jóelőre gondolhattak. A török támadási szándékairól ugyanis a magyarok hamarosan értesültek egyrészt kémeik útján, másrészt magától a töröktől, aki hangos szóval készülődött harcaira és terveit nem igen titkolta.⁸ A veszedelem híre azután a jól kiépített, már az Árpád-korba visszanyúló futárszervezetünk⁹ révén mindenfelé gyorsan elterjedt, úgyhogy csak az nem menekülhetett aki nem akart,¹⁰ vagy többre becsülte otthonának rögét életénél és szabadságánál. Így vált lehetővé, hogy az apácák nemcsak életüket, hanem

⁷ Dedek Crescens Lajos: Pozsony vármegye története. Magyarország vármegyéi és városai: Pozsony vármegye. Budapest, 1905. 619. l.

⁸ Takáts Sándor: Régi magyar asszonyok. Budapest, 1914. 117. l.

⁹ Hennyei Vilmos: A magyar posta története. Budapest, 1926. 15. l.

¹⁰ Takáts: i. m. 117. l.

ereklyéiket és sokszor egy-egy egész élet szorgalmának gyümölcsét: kódexeiket is megmentették, amikor az ezidőtájt használatos háromlovas kocsiszekereken,¹¹ biztonságosabb helyekre menekültek. A margitszigeti apácák például magukkal vitték szent Margit koporsóját és egyéb ereklyéit s talán ugyanakkor a már költői alakká varázsolt szent királyleány történetét a Margit legendát is. Kik menekültek ekkor? Nem tudjuk. Ráskay Lea 1522-ben még élt és dolgozott, de lehet, hogy ő is nem egyszer végigélte a kegyetlen megpróbáltatásokat:¹² a béke otthonából a bizonytalanságba való kiűzetést; elhagyását a kies szigetnek, amelynek minden zugát a hívő lélektől szentté avatott királyleány csodás emléke hatotta át s ahová gyógyulni, vigasztalódni járt századokon keresztül a beteg, a szenvedő. Menekültek a szent koporsójával¹³ és lelküket emelő szent könyvekkel. Azt köszöni nekik a hálás kegyelet, ezt az irodalom.

Az eddigiekből láttuk, hogy a régi irodalom emlékei az ország szívéből miért és hogyan kerültek az ország nyugati részébe. A másik tényező, a *hitbeli megoszlás* is hozzájárul a régi irodalomnak egy helyre, Nagyszombatra való korlátozásához, sőt amikor a katolikus vallásos irodalomnak új hajtása támad, meghatározza ennek tartalmát is. Az új hit egyelőre visszaszorítja a katolikus vallást, amelynek már csak egyetlen védekezőpontja marad: Nagyszombat. Hogy ezt a védelmet mily erővel fejtí ki a város, mily tényezők segítik diadalra, — ezt igyekeznek dolgozatunk megvilágítani.

¹¹ Henneyei: i. m. 30. l.

¹² Volf György: Bevezetés a Nyelvemléktár VIII. kötetéhez. XX. l.

¹³ Takáts: i. m. 118. l.

I.

Nagyszombat irodalmi kialakulásának tényezői.

A világháború után Magyarországtól elszakított Kiskárpátok tövében húzódik meg egy kis város, *Nagyszombat*. A hozzávetőleges összeírás adatai szerint 1919-ben mindössze 15.600 lakosa volt. Igen termékeny lapályon fekszik. A magyar római katolikus egyháznak régóta fontos városa; a török elől ide menekült egyházférfiak szinte Kis Rómává alakították át. Szent Miklósról elnevezett templomában hercegprímások díszes sír- emlékei láthatók, de azonkívül a XIII. században épült Klariszsza templom, a Pálosok temploma, az ugyancsak a XIII. századbeli városi kórházi templom és a XVII. századi szent János templom, valamint a régi egyetemi templom határozzák meg a város jellegzetes képét.

Ez az aránylag kis város majdnem egy évszázadon keresztül rendkívül jelentős szerepet vitt Magyarország kultúrtörténetében s a magyar irodalmi életnek egyik központjává lett. A korszak, amelyben ez bekövetkezett, a békés ellenreformáció néven emlegetett időszak kezdetével esik egybe. Ebben az időben lett Nagyszombat a vallási viták központja és ennek következtében nyerte nemcsak történelmi, hanem irodalomtörténeti jelentőségét is.

Nagyszombatról „nem kell históriát csinálni”.¹ Ami a földi életnek értéket kölcsönöz: anyagi jólét, harci dicsőség, munkás élet, tudomány, kultúra, a valláshoz való szívós ragaszkodás, — mindezeknek emlékeivel találkozunk Nagyszombatban. Messze századok hagyták emlékeiket falain; a város hol mint

¹ Marton József: Nagyszombat. Magyarország vármegyéi és városai: Pozsony vármegye. 173. sköv. l.

királyi nászajándék szerepelt, hol megsemmisítéssel fenyegette a viharos idő; sokszor fizetett kegyetlen adót a pestis, a tűzvész pusztító rémének. Egy időben a királyok oly fejedelmi kiváltságokban részesítették, melyek biztosították fejlődését, majd harci zaj állította meg benne a munkás életet.

A történetírók a város létezéséről már a VII. század idejében is tudnak, amikor még Moesia területéhez tartozott. Az első hiteles adatunk 1152-ből van, amikor II. Géza falat kezdett építtetni a város körül. A Pozsony megye északkeleti sarkában elterülő és a Fehérhegységből eredő Tirna folyócska mindkét partján fekvő város történelmi emlékeinkben különböző néven szerepel: latinul Tirnavia, németül Dürnau, bolgárul Tirnovo, tótul Trnava.² E neveket különféleképpen etimologizálták. Vannak, akik latin és tót nevét a patak nevéből származtatják, amelyből a német nyelvérzék a Dürnaut alakította; mások pedig, mivel a tót „trna” tövist és bokrot jelent, a bokrokkal belepert vidékben keresik a névadás magyarázatát, amellyel a német Dürnau is megegyezik.

Nagyszombat régi neve magyarul: Szombat és Szombathely. Pauler Tivadar szerint az elnevezés oka ismeretlen. Egykorú emlékek tanúsága szerint a város legrégibb nevei: Szombathely, Szombati, Szombath. Magánlevelezésekben még a XVIII. század elején is csak az utóbbi elnevezés szerepel. Marton József a Szombathely név magyarázatát IV. Béla egyik rendeletében véli felfedezni, amelyben a vásárok napját vasárnapról szombatra tette át.³

Nagyszombat kitűnő fekvésénél fogva önként kínálkozó kereskedelmi középpont volt s ezért az egyik elnevezést, Szombathelyt, Vásárhelyből is magyarázzák. A történelemben ugyanis számos példát találunk arra, hogy olyan helységeket, amelyeknek vásártartási joguk is volt, a magyar nyelvben azon napok nevével jelezték, amelyik napon ott a vásárt tartani szokták. Tehát a hét egyik napjának a neve, hozzáadva a „hely” szót, megfelelt az azon napon vásárjoggal ren-

² Marton: i. m. 174. l.

³ Marton: ugyanott.

delkező helység nevének;⁴ ez azonban Nagyszombatra vonatkozólag még csak kellően be nem igazolt feltevés.

IV. Béla a várost a tatárjárás előtt a szabad királyi városok kiváltságaival látta el. Polgárai szabadok voltak, katonái a király hadseregében harcoltak, a város pallosjogot is kapott. De sok más jel is arra mutat, hogy a város már akkoriban is kiemelkedett a többi városok sorából. Első lakosai németek voltak, akik virágzó ipart és kereskedelmet teremtettek s akik, mint érdemes polgárok, határszéli helyzetüknél fogva kereskedelmi középponttá fejlesztették városukat. Munkás életük sokat jelentett abban az időben, amit az a körülmény is bizonyít, hogy IV. Béla után következő királyaink a várost újabb kiváltságokban is részesítették. Így Nagy Lajos a vám- és adómentességen kívül megengedte, hogy a város polgárai a kárpáti erdőkből fát vághassanak, aminek következtében az építkezés fellendült, a város szépült és nagyobbodott.

Nagyszombat városának békés fejlődését azonban gyakran megállították, sőt vissza is vetették a különböző természetű elemi csapások és a háborús események. Végigszenvedte a tatárjárás borzalmait, majd Ottokár cseh király kétízben is feldúlta, de újra és újra kiemelkedett a pusztulásból, úgyhogy Nagy Lajos idejében a leggazdagabb északnyugati városok egyike volt. De amikor gazdagsága tetőpontján állott, a husziták gyújtották fel egy vásár alkalmával és ez a csapás egyidőre meggyengítette Nagyszombat erejét, ahol most már a szláv elem is szaporodni kezdett.⁵

Nagyszombat történelmében azonban a jó és rossz sors egymást követi. Mikor az egész országot elárasztotta a török veszedelem és török dúlás meg az ellenséges csapatok útján felperzselt falvak, városok és letiport földek is hirdették a pusztulást, Nagyszombat akkor érte el fejlődésének még magasabb fokát, mert a Tirna-menti városka egyike lett azoknak a helyeknek, amelyek kedvező földrajzi helyzetüknél fogva nemcsak menedékkül szolgálhattak a veszedelem elől menekülő magyaroknak, hanem a megélhetéshez szükséges munkaalkalmakat is

⁴ Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi német helységnevek. Budapest, 1932. 168. l.

⁵ Marton: i. m. 194. l.

biztosítani tudták. Más, addig hajlékot és kenyeret adó városok a folytonos veszedelem miatt elnéptelenedtek és a Nagyszombatba húzódott menekülő magyar nemesség és iparosság számbelileg lassan felülmúlta Nagyszombat lakosságának idegen elemeit és *elfoglalta ebben a városban a vezetőszerepet.*

Ez a kedvező földrajzi fekvés bírta rá az apácákat, hogy Nagyszombatban keressenek menedéket s az esztergomi érsekséget, hogy székhelyét 1543-ban a védett városba tegye át s itt a művelődés nagyhatású tényezőjévé legyen. Az érsekek szerepe szempontunkból oly nagy jelentőségű, hogy tevékenységük részletes ismertetését nem hagyhatjuk el.

A bennünket érdeklő időszakban a következő *érsekek* kormányozták az egyházat:

Várday Pál: 1526—1549.

Martinuzzi György: 1551.

Oláh Miklós: 1553—1569.

Verancsics Antal: 1569—1575.

1575—96. üres az érseki székhely.

Fejérkövy István: 1596—97.

Kutasy János: 1597—1607.

Gh. Forgách Ferenc: 1607—1616.

Pázmány Péter: 1616—1637.

Kulturális szempontból Várday Pál érseksége csak annyiból jelent valamit, hogy ő helyezi át az érseki széket és a káptalant Esztergomból Nagyszombatba. Mivel az ősi primási székhely török hódoltsági terület lett, az egyháznak most már utolsó menedéke az ország nyugati részében megvédett városka. Egyébként Várdayt teljesen lefoglalták a háromrésze szakadt haza politikai kérdései. Amilyen csapás volt a mohácsi vész az országra, éppen olyan katasztrófális következményei voltak a magyar katolicizmusra. Szépen jellemzi Meszlényi Antal a mohácsi vész után következő időket: „A nagy csata után hazánk képe oly megrendítőleg hatott, mint a százados tölgyóriás, mely a magasból a völgybe omlott; mert gyökerét szuval rágták, derekát pedig villám sújtotta . . . Már azelőtt is pártokra tagolt társadalma oldott kéveként hullott tovább. A politika megteremtette a magyar és német pártot két királyságával. Ebből a török kiszakította a harmadikat: a hódoltságot. A

jobbágyság még mindig magán viselte a parasztforradalom Kain bélyegét, de tűrnie kellett a vesztett csata s a politikai torzsalakodás egyéb átkát is. A korábban kiuzsorázott gazdasági élet is tovább romlott s a dominiumok az erősebb és a „cuius regio, illius religio” jogán cserélgették gazdáikat . . .”⁶

A bomlás alól nem volt kivétel a kath. egyház sem. Az egyházfők többet törődtek a humanizmus elveivel, mint az egyházfői kötelességeikkel. Verancsics Antal esztergomi érsek adta ennek egyik szomorú példáját. A siralmas helyzetet még súlyosbította, hogy Mohácsnál elestek a főpapok mint az ország első zászlósurai: Szalkay László esztergomi érsek, Perényi Ferencz nagyváradi, Paksi Balázs győri, Csaholy Ferencz csanádi, Palisnay György boszniai püspök és még mások.⁷ Az elárvelt egyházi birtokokat a két király híveinek adományozta s a pásztor nélkül maradt papság földesuraitól függve, könnyen adta magát a hitehagyásra, ha érdekei, létfeltételei úgy kívánták. A nép pedig elárveltan arra fordult, ahová földesurai, ahol nyomasztó helyzetében egy kis vigaszt kapott s így tárt karokkal fogadta az evangéliumi szabadságot prédikáló újitókat. Az új hit hirdetői pedig tudományos felkészültséggel, európai látókörrrel végezték újitó munkájukat.⁸ Elfoglalták maguknak a társadalom három alakító tényezőjét: iskolát, szószéket és sajtót és tömegekben nyerték meg a végromlásra jutott magyarságot.

A katolikus egyház erejének és tekintélyének csökkenésével arányosan terjedt Magyarországon az új hit. A török, aki az ország nagyrészét meghódította, nem sokat törődött ugyan a vallási ügyekkel, de politikai okokból mégis a császár hitét, a katolicizmust kedvelte legkevésbé; jobban szívelte a protestantizmust, amely a nemzeti királysághoz tartozó területen fejlődött ki leginkább. Várday idejében a hitújítás mozgalmi már Nagyszombatban is megosztották a lakosság vallását. A beszüremelő magyarság Kálvin tanait terjesztette, az ősi német és szláv lakosság Luther prédikátorainak hitét fogadta el. A katho-

⁶ Meszlényi Antal: A magyar jezsuiták a XVI. században. Budapest, 1931. 19. l.

⁷ Meszlényi: i. m. 20. l.

⁸ Meszlényi: i. m. 24. l.

likusokat mindkét rész szorongatta. Az érsekség és káptalan tehetetlenül nézte, mint fogy a katolikus hívők száma napról-napra; segíteni nem tudott, csak lemondással nézte azt a szellemi erő kifejtést, amellyel az ellenfél diadalra juttatta az új vallási felfogást.

A tüneményes politikai pályát végzett *Martinuzzi*, a latin író és humanista *Verancsics Antal*, *Fejérvölgy István* és a későbbi érsek *Kutassy János* érseksége sem jelentett különösebb változást vagy irodalmi kezdeményt, ezek életének ismertetésétől tehát eltekintünk.

Nagyszombatban tulajdonképpen *Oláh Miklóssal* kezdődik a kulturális hatás, aki 1553—1569. vitte az egyház-kormányzatot Nagyszombatban. *Oláh Miklós*⁹ a havasalföldi Dani család sarja, már zsenge korában tanújelét adta tehetségének. Életrőli feljegyzik róla, hogy „korán tanulásra adta magát”¹⁰ és később *Thurzó Miklós* udvarában klasszikus ismereteivel felkeltette humanista környezetének figyelmét. Tanulmányai befejezése után II. Ulászló udvarában a királyi apródok színes és mozgalmas életében is résztvett, de magányt és a könyveket kedvelő természetét nem kötötte le az udvar lármája, azért a legelső trónváltáskor Szathmáry püspök titkári állását elfogadva, visszavonult a zajos udvari élettől. Itt érlelődött meg benne a papi hivatás gondolata. Egyházi pályára lépett és 1518-ban már mint pécsi kanonok tevékeny részt vett a nyilvános életben. Nemes jellemével, rendíthetetlen hitével, a klasszikusokon és a szentatyák iratain kiművelt szellemével és humanista műveltségével nemcsak püspökének jóindulatát nyerte meg, hanem a királyi család bizalmát is. A nemzeti katasztrófa előidejében lett királyi titkár és mint ilyen, az összeomlás sötét napjaiban hűségének és megbízhatóságának fényes bizonyítékát adta. 1526 október 14-én már győri kanonok volt, majd fényes egyházi méltóságokon keresztül 1553-ban elnyerte az esztergomi érseki széket.

Oláh Miklós egyéniségének egyik főbb jellemvonása, hogy egész lelkével ragaszkodott egyházához. Nemcsak hazafi, mint

⁹ V. ö. Majthényi György genealógiai felj. Tört. Tár. 1897. 142. l.

¹⁰ Sörös Pongrácz: Ötven év *Oláh Miklós* életéből. Kath. Szemle. 1903. 330. l.

korának nagyjai közül oly sokan, de lángoló lelkesedésű egyházi férfiú is. Nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy nemzetének, Egyházának használjon. Midőn 1530-ban az augsburgi birodalmi gyűlésen V. Károlyhoz fordul segítségért¹¹ a veszedelemben forgó haza mellett Krisztus zászlaját is feltű a pogány túlerőtől.

Nagyfontosságú volt 1531—1542-ig tartó külföldi utazása. Mikor V. Károly császár tervbe vette Mária királynő belgiumi kormányzóságát, kérdéses lett az is: kövesse-e Oláh a királynőt, akinek a mohácsi gyászos napokban hű kísérelője volt. Némi habozás után elszánta magát az útra s 1531. október 10-én a királyné kíséretében elhagyta hazáját, hogy hosszú időre Brabantban és Flandriában találjon új otthonra. A nem tulságosan nagy hivatali elfoglaltság időt engedett neki arra, hogy a belgiumi és más országi humanista tudósokkal élénk levelezésbe lépjen. A kor nem egy nagyhírű humanistája örvendve keresi barátságát, többen neki ajánlják műveiket, „kedveskednek neki, dicsérik szép eszét, becsülik nagy szívét.”¹² Itt jut közelebb Európa bámult szelleméhez, Rotterdami Erasmushoz, akinek barátságát, leveleit kitüntetésnek veszi és akinek halálát görög versben siratja meg. De nemcsak a humanizmus forrásainál oltja tudományszomját, Demosthenes Aeshilos mellett felmerül a távoli haza képe is, 1536-ban két magyar, „Hungária” és „Attila” c. munkával lepi meg tudós barátait.¹³ Az első a mohácsi vész előtti magyar föld rajza, a második a hatalmas hún király mesés elemekkel átszőtt életét adja.

A kellemes környezet, a tudós világ barátsága és magasztalása nem feledtették el, hogy ő a szegény, megalázott Magyarországi fia; mind-nagyobb honvágy gyötörte. 1539-ben jött először haza, hogy a királynét javainak birtoklásában biztosítsa.¹⁴ Ekkor keserűséggel szemlélte a pártokra szakadt haza pusztulását, a kapzsi, csak a saját érdekeikért harcoló főurakat, a néptesti és lelki nyomorát.¹⁵ 1540-ben újra Belgiumba ment, de

¹¹ Sörös: i. m. 342. l.

¹² Sörös: i. m. 417. l.

¹³ Sörös: i. m. 421. l.

¹⁴ Sörös: i. m. 430. l.

¹⁵ Meszlényi: i. m. 38. l.

1542-ben a királyné engedélyével visszatért Magyarországra, ahol külföldi tapasztalatokkal gazdagodott szellemét Egyházának és nemzetének javára szentelte.

Érseki székbe emelkedve kettős programot tűzött ki életcéljául: megmenteni a hazát és megmenteni a katolikus egyházat. Humanista műveltségénél fogva kezdetben nagy türelemmel nézte az újítókat. Rotterdami Erasmussal barátságban és bizalmas levelezésben állott, de amikor felismerte, hogy Erasmus egy dogmanélküli kereszténységet kíván, ő maga pedig inkább Sokrates, Platon és Epikur tanítványa, mint Jézus Krisztusé,¹⁶ elszakította az oly lenyűgöző szellemi köteléket s alávetette felfogását az egyházi disziplinának. Miután áttanulmányozta a szentatyák iratait és Origenest, másrésről Erasmust és a hitújítók vezérelveit, megkezdte ellenreformációi tevékenységét. Mint a korszellem nagy ismerője, nem akarta a reformációt vérbefojtani, szellemi fegyverekkel kezdte meg az ellenhatást. Tudta, hogy nem a katolikus dogmák szorulnak újításra, hanem az elhanyagolt egyházi és lelki élet, a gyermekek vallásos nevelése és a papság kiképzése. Legelőször az egyházi szellemet állította vissza; a plébániák betöltésénél nagy gondja volt arra, hogy nemcsak feddhetetlen életű, szilárd hitű papokat küldjön szét, hanem alapos tudásúakat is. Tudta azonban azt is, hogy a vallásos szellem helyreállításához egymaga nem elég, hogy egy-két buzgó pap sem biztosítja a sikert, hanem „papi gárdára” van szüksége.¹⁷ És itt kapcsolódik Oláh Miklós terveibe egy másik gondviselészerű férfiú, Loyolai Szent Ignác, aki az Anyaszentegyházat a XVI. században fenyegető veszély megállítására szervezi meg az „ecclesia militanst,”¹⁸ a jezsuiták rendjét. A keményen fegyelmezett rendet Oláh Miklós 1561-ben Nagyszombatban telepítette le és ezzel egyik alapját vetette meg a később oly gazdag eredményeket hozó ellenreformatori és irodalmi életnek. Hatalmas életprogramjában felölelte az iskolaügyet is; szemináriumot létesített nemcsak magyar, hanem tót- és németajkúak számára is, hogy ezek ne az

¹⁶ Bruckner Győző: Magyarország belső állapota a mohácsi vész előtt. Mohácsi emlékkönyv. Budapest, 1926. 20. l.

¹⁷ Meszlényi: i. m. 40. l.

¹⁸ Meszlényi: i. m. 58. l.

erősen hitújító szellemben dolgozó külföldi egyetemeken, hanem hazájukban és katolikus szellemben nevelődjenek. Gondolt a sajtóra is. Láttá, hogy a neohumanizmus kezében micsoda óriási fegyver a nyomtatott könyv,¹⁹ amely százakat és ezreket hódított meg az új mozgalom elveinek. Ugyanígy szolgálatot tudna teljesíteni a katolikus egyház érdekében is. Ezért már az 1558. évi iskolai szabályzatban elrendelte a nyomda felállítását.

A nagy gondolatot azonban az ellenreformáció egy másik kimagasló alakja, Telegdi Miklós valósította meg.

Oláh Miklós nagy programjából annyit váltott valóra, amennyi emberileg lehetséges volt. Nevéhez az elért eredmények egész sora fűződik. Fegyelmező erejével megjavította a papság lelki életét, tartományi zsinatával „új vérkeringést indított meg az egyház erkölcsi és szellemi és fegyelmi életében.”²⁰ Iskolája mintaszerű volt abban az időben. Elmondhatjuk, hogy nemcsak a vallásos és erkölcsi életet javította meg, hanem a közoktatásügyet is felvirágoztatta. Tanítástervezete majdnem 200 éven keresztül uralkodott a magyar tanügyi élet terén. Egy emberélet rövid annak a nagy programnak a megvalósításához, amelyet Oláh Miklós maga elé tűzött. Nagyráhivatott egyénisége mellett sem valósíthatta meg minden tervét de ő volt nagy előkészítője annak a munkának, amely bár 50 év múlva, de mégis meghozta gazdag eredményeit.

Oláh Miklós halála után az érsekek közel négy évtizedig alig vittek jelentősebb szerepet az egyház érdekeinek előmozdításában. Az elevenebb élet megindítója *Forgách Ferencz*, előkelő protestáns család sarja. Tanulmányait Rómában végezte s itt lett katolikussá. Egyházi pályára lépett, sőt arra is gondolt, hogy szerzetessé lesz, de a jezsuita rendben, ahova hajlama hívta, nem kapta meg a felvételt. Az előjárók azzal okolták meg a visszautasítást, hogy Istennek és az Egyháznak jobban szolgálhat a világi papi hivatásban.²¹ Pappá szentelése után gyorsan emelkedett az egyházi méltóságokban. A jezsuita előjárók jóslatát igazolták az események. Az ifjú pap nagy buzgó-

¹⁹ Meszlényi: i. m. 58. l.

²⁰ Meszlényi: i. m. 39. l.

²¹ Sörös Pongrácz: *Forgách Ferenc esztergomi bíboros*. Budapest, 1901. 7. l.

sággal karolta fel egyházi kötelességeit, úgyhogy érdemei csakhamar a püspöki széket biztosították számára. Mint egyházfejedelemnek lgnagyobb vágya az volt, hogy egy hiten lássa nemzetét. A nyitrai püspökségben munkatársa lett a kitűnő jezsuita Szántó István, majd ennek távoztával az ellenreformáció későbbi vezére, Pázmány Péter. Forgách 1607-ben esztergomi érsekké, majd bíbornokká lett s mint ilyen eredményel ellensúlyozta a Rudolf királyra ható katolikus-ellenes befolyást.

Forgách Ferencz volt az első, aki tervszerűen foglalkozott a katolikus restauráció kérdésével, a nép pasztorációjával és a protestáns urak megtérítésével. Oláh Miklós érseksége óta 38 év telt el. Súlyos csapások érték a hazát s az egyházkormányzók tétlenül nézték a bajokat. Forgách Ferencz újra kitűzte az ellenreformáció zászlaját. Terveinek megnyerte Pázmányt: rábírta, hogy magyarul írjon választ a mindig merészebben támadó hitújítók irataira. Ő maga nem áll az irodalmi csatasorba, de ő a nagy hadvezér, aki biztos tekintetével, taktikai és fegyelmező képességével irányít a harcmezőn. Másik céltudatos tette, hogy 1615-ben újra betelepítette a jezsuitákat Nagyszombatba. Ezzel egyrészt a térítő munkát segítette elő, másrészt kihat a város kulturális életére is, mert a jezsuiták nemcsak tüzeslelkű visszahódítói az elszéledt nyájnak, de kiváló tanárok is.

Forgách Ferencz 1611. augusztus 11-én Nagyszombatban összehívott zsinatával érte el a legtöbb eredményt s amikor meghalt, már volt katolikus közvélemény.²²

Két munkája: 1. Nagy Boldogasszony congregatiojának Nagyszombatban eredete és 2. Regulái avagy Rendtartási Nagyszombat városában levő Congregatiojának, — nem avatják Nagyszombat jellegzetes írójává, de bizonyítékai a buzgó főpap sokoldalú tevékenységének.

Az erős jellemű egyházfőt az Egyházért folytatott munka örölte meg. Meghalt 1615-ben, Szentkereszten, annak karjai között, aki utolsó leheletéből is ihletet merített ráhagyományozott munkájához.

E férfiú P á z m á n y P é t e r volt, aki nemcsak az ellen-

²² Sörös: ugyanott 140. l.

reformátori vezérségben volt követője Forgách Ferencznek, hanem az érseki székből is.

Pázmány Miklós és neje Massai Margit örgrófnő protestáns vallásúak voltak, fiukat is erősen protestáns szellemben nevelték. Péter iskolai tanulmányait szülővárosában Nagyváradon kezdte, ahol a wittenbergi egyetemen tanult Kassai Zsigmond vezetése alatt, a rendkívüli tehetségekkel megáldott gyermek gyors előmenetelt tett.²³ A protestáns hatást csakhamar felváltotta katolikus mostohaanyjának befolyása. Pázmány Péter ugyanis korán elvesztette édesanyját s atyja a hídhű katolikus családból származó Toldi Borbálát vette nőül,²⁴ aki gondoskodott arról, hogy mostoha fia katolikus szellemben nevelődjék. Így került Pázmány Péter a jezsuiták akkor nagyhírű kollégiumába, Kolozsvárra, ahol Szántó és Leleszi atyák nemcsak a profán tudományokkal képezték ki szellemét, hanem a kath. hit igazságaival is megismertették. Tizenhárom éves korában katolikussá lett s alig volt tizenhét esztendő, amikor a Jézus-társaság rendjébe lépett. Nagy szelleme itt bontakozott ki teljesen, nemes jellemét a rendi disciplinák acélozták a jövőendő harcokra. Tíz évi sikeres tanári működés után az engedelmesség a nyilvános életbe szólította. 1607-ben tért vissza Magyarországra, nyári üdülésre, ekkor ismerte meg Forgách Ferenczet, aki rábírta, hogy Magyar István támadására válaszoljon. Miután ezt nagy sikerrel megtette, jobbkeze lett a nagy térítőnek, mikor pedig a halál Forgáchot elnémitotta, legnagyobb alakja az ellenreformációnak.

A primási székre emelkedve nem állt meg csodálatraméltó munkássága, sőt csak akkor szemlélhetjük őt igazán mint önzetlen egyházfőt, szónokot, politikust, író. Jövedelme inkább a közé volt mint sajátja, pénztára éppúgy nyitva állt, ha végvárak zsoldját kellett fizetni,²⁵ mint akkor, amikor Istennek emelt hajlékot, Isten szolgálóinak épített házat, vagy iskolát alapított. Áldozatkészségének részletezése meghaladja tárgyalásunk kereteit, elég ha csak egy intézményét említjük, melyre

²³ Fraknoi Vilmos: Pázmány Péter. Budapest, 1886. 8. l.

²⁴ Fraknoi: i. m. 8. l.

²⁵ Bangha Béla: Jellemrajzok a kath. egyház életéből. Budapest, 1923. 294. l.

visszaverődik bíborának ragyogása s az anyagi enyészeten diadalmaskodva ma is virágzik: a tudományegyetemet.

Mint főpásztor különösen papsága újjászervezésén, megtisztításán dolgozott. Nem kerülte el figyelmét a papképzés és papnevelés fontossága. Ezirányú gondoskodásának ma is élő bizonyossága a bécsi Pazmaneum. Emelkedett erkölcsi felfogása nem tűrte el a visszaélést papjai körében s amilyen atyai, ahol segíteni kellett, oly kérlelhetetlen bíró, ahol a papi eszménnyel ellenkező életet talál. Mint bíboros-érseknek részt kellett vennie a politikai ügyek intézésében is s ezen a téren is nagy fontosságú eredmények koronázták államférfiúi tevékenységét. Politikai pályáját alaptermészetének kiválóságai színezik: határozott, igazságos, minden fondorkodástól ment; elvét nem rendelte alá a változásnak „évtizedeken keresztül ugyanaz a politikai hitvallása.”²⁶

Feladatunkat tekintve, Pázmánynak politikai és főpásztori tevékenységénél ezúttal közelebbről érdekel írói és szónoki működése, erről azonban majd egy későbbi fejezetben szólunk.

A geográfiai helyzet és az egyházi méltóságok jótékony hatása mellett Nagyszombat művelődésének és irodalmi haladásának fontos tényezője lett a falai közt felállított nyomda. Amint már említettük, a sajtó áldását már Oláh Miklós is felismerte, de a kivitel érdeme Telegdi Miklósé.

Telegdi Miklós a Csanád nemzetség bihari ágához tartozó mezőtelegdi Telegdiek jobbágycsaládjának sarja volt. Atyját a források „litterator” néven emlegetik, tehát bizonyos tanultsággal bírt. Nem leszarmazottja az ősmagyar családnak, ahogyan ez sok ideig a köztudatban élt; a Telegdi nevet születési helyétől kapta.²⁷ Atyja, Telegdi Márton nem volt szegény ember. Hűséges szolgálataiért a földesúri kegy kiemelte a földhözragadtak sorából. Volt háza, telke, szántóföldje, amelyen, amikor fiai biztosíthatták neki a gondtalan jövőt, megváltotta a maga és fiai minden terhét. Miklóst, a tehetséges jobbágyfiút 1557-ben a krakkói egyetemen találjuk jótevője, Ilosvai István jóvoltából. Tanulmányait sikeresen végezte, amit az is bizonyít, hogy tanulótársai senioruknak választották. Krakkóból

²⁶ Bangha: i. m. 293. l.

²⁷ Both Ferenc: Telegdi Miklós élete és művei. Szeged, 1899. 9. l.

1558-ban baccalaureus fokozattal Nagyszombatba ment és ott egy ideig Ilosvai esztergomi nagyprépost házában tartózkodott, majd felvételét kérte az egyházmegye papjai közé. Oláh Miklós nagy örömmel fogadta a tehetséges ifjút és még abban az évben pappá szentelte. Szellemi kiválósága és érsekének megbecsülő szeretete gyors emelkedést biztosított számára. 26 éves korában már esztergomi kanonok, később pécsi püspök, mint-hogy azonban püspöki székhelye török területen volt, 1586-ban bekövetkezett haláláig Nagyszombatban élt és itt fejtette ki Egyházára és nemzetére oly nagyfontosságú tevékenységét. Nagy érsekének terveibe teljesen belekapcsolódott. Minden erejét szorongatott egyházának oltalmára szentelte és egyik kiemelkedő alakja lett annak a szellemi csatának, mely nemcsak az egész művelt Nyugaton, hanem Magyarországon is folyt. Érsekének bizalma az újonnan átalakított nagyszombati iskola igazgatói tisztevel bízta meg. Ez mutatja, hogy hitét a külföldi iskolázás nem ingatta meg, mert Oláh Miklós csak igazhitű katolikusokat alkalmazott, akikhez az új hitnek a gyanúja sem fért.²⁸

Telegdi itt kezdi meg irodalmi munkásságát az iskolai vallásoktatás szolgálatában. Egy ideig együtt működött az újonnan betelepedett jezsuitákkal, de felfogásából és a rendnek szigorú szabályaihoz való ragaszkodásából ellentétek merültek fel, mire Telegdi otthagyta az iskolát. A jezsuiták hat év múlva, tehát 1567-ben eltávoztak, Oláh Miklós elköltözött az élők sorából, utóda Verancsics inkább politikus humanista tudós volt, mint egyházi férfiú, Telegdi tehát magára maradt egy kisdud tanári csapattal a magyar katolikus egyház védelmében. Ekkor újra az iskola élére került, melynek ellátása elég gondot okozott neki. A nagyszombati városi tanács mind nagyobb engedményeket tett az új hitnek. Így pl. elnézte, hogy Gallus Dávid iskolát nyitott a városban és protestáns szellemben nevelte és oktatta az ifjú nemzedéket. Telegdi minden erejét latbavetette, hogy a gyorsan terjedő új áramlatot megállítsa. Tudta, hogy ha Nagyszombat elpártol a katolicizmustól, vele együtt a káptalannak is pusztulnia kell a városból, ahonnan pedig — úgy látszott — már csak a megsemmisülésbe

²⁸ Both: i. m. 18. l.

vezet az út. Telegdit is elfogta a csüggedés; a pápához írt levelében megható hangon tárja fel a haza helyzetét, ahol „a protestantizmus napról-napra jobban terjed, félő, hogy a katólikus vallásnak a neve is kivész.”²⁹ Kér, könyörög, panaszskodik, a városi tanács engedelkenysége miatt a királyhoz appellál, a legerősebb eszközöktől sem riad vissza, csakhogy megállítsa az Egyházat fenyegető veszélyeket. Lépésről-lépésre kezébe veszi Nagyszombat szellemi életének irányítását. A királyi pártfogás mellett saját szellemi erejével és szavának hatalmával is sikra száll.

Azoktól tanult, akik ellen harcolni akart: a protestánsoktól, akik mind nagyobb tért hódítottak. Legfontosabb tetteik egyike az volt, hogy újitó tevékenységük szolgálatába állították a nyomdát. Az új eszme hirdetői hamar felismerték annak szükségét, hogy magukat a távol külföldtől függetlenítsék,³⁰ mert csak a hazai irodalmi termelés teszi lehetővé, hogy az iskola és a közönség megkapja a lehető legnagyobb gyorsasággal a hazai nyelvbe foglalt, új tanokat hirdető könyveket. Nádasdy Tamás 1536-ban újszigeti birtokán felállítja az első úttörő nyomdát, ezt követi a kolozsvári, debreceni és bártfai nyomda. Az állandó műhelyeket vándorműhelyek támogatják és ontják a reformáció eszméit tolmácsoló iratokat.

A másik fontos mozzanat a reformáció törekvéseiben, hogy mellőzi az eddig uralkodó latin nyelvet s nemzeti nyelven szól a néphez. A protestáns prédikátor-író nemcsak a felső rétegek iránt érdeklődik, hanem az ország minden fiához szól és ír, tehát felöleli az egész nyilvánosságot, ezzel erős lökést ad a magyarnyelvűségnek hódít magának közönséget.

Telegdi egy ideig csak figyel az ellenség taktikáját s lassan visszafordítja annak fegyvereit. Mikor Huszár Gál, Bornemissza Péter Komjáton, Semptén és Detrekön állították fel nyomdáikat és polémikus irataikkal szinte provokálták a nagyszombati iskolát, Telegdi elérkezettnek látta az időt, hogy a sajtóban is felvegye a harcot. A programot a humanista tudós Illicinus Péter, a nagyszombati iskola felügyelője már 1565-ben

²⁹ Both: i. m. 48. l.

³⁰ Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történeti fejlődése 1472—1877. Budapest, 1878. 83. l.

felvetette Verancsics Antalhoz intézett levelében. Szerinte az Egyháznak oly tudós férfiakra van szüksége, akik szóval és tollal hirdessék az ígét, cáfolják az ellenfél tanításait, írjanak a nép nyelvén, könyveiket a püspökök ingyen osszák ki a papok között, a papság továbbra ne legyen kénytelen az újitók könyveit használni így a protestáns tanokat is átvenni és a népet arra oktatni.³¹ Illicinus progrommját nem Verancsics, hanem Telegdi valósította meg. Belátta, ha gátat akar vetni a támadásnak és az újításnak, a nép nyelvén kell megszólalnia. Ismerve a szomorú állapotokat tudta, hogy az iskolában, a szószéken mondott prédikáció vajmi keveset ér, ha nem rögzíti meg a támadó vagy védőgondolatokat a betű. Minthogy pedig a közvéleményért küzd, meg kell szereznie a nyilvánosság fontos eszközét, a nyomdát. Anyagi erői azonban nincsenek, de van befolyása. Ezzel ráveszi a káptalant, hogy a bécsi jezsuiták használaton kívüli nyomdájának megvételéhez hozzásegítse. A nyomdát 1578-ban alapítja meg Rudolf császár és az esztergomi káptalan hozzájárulásával,³² saját házában üzembe helyezi s ezzel a tettevel nagyban hozzájárul ahhoz, hogy Nagyszombat a most éledő katolicizmus irodalmi központjává legyen. A nyomda egyik főfoglalkoztatója ő maga, hűséges segítőtársai Peechy Lukács, Monoszlay András, Perneszi András. Itt készül az első Corpus Juris, itt nyomják később a nagy Pázmány néhány vitairatát és ez a szerény kezdemény lesz alapja az egyetemi nyomda hatalmas intézményének.

Hogy melyik volt első terméke a nyomdának, vitás kérdés. Az Egyetemi Nyomda jubileumi könyve szerint Telegdi postillája; Ráth Mór szerint Lorenzo Magio jezsuita tartományi főnök: *Canones seu leges eorum* etc., latin munkája. Gulyás Pál szerint Telegdi ez udvariassági aktussal akarta meghálálni a bécsi tartományfőnöknek a nyomda átadásával tanúsított előzékenységét.³³ Ha ezt elfogadjuk, úgy Telegdi Evangéliumi magyarázatának második része volt a nagyszombati nyomda második terméke. A kolofon szerint a könyv 1578-ban „Mind

³¹ Both: i. m. 82–83. l.

³² Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1931. 511. l.

³³ Gulyás: i. m. 185. l.

Szent havának hetedik napján" tehát október 7-én került ki a sajtóból. A harmadik Peechy Lukács Kalendárium, melyet a szerző a krakkói Slovacijs Péter naptárából fordított. A címlap szerint ugyan 1579-ben nyomtattatott, de a Nemzeti Múzeum példányán levő bejegyzés 1578 decemberéről — kétségtelenné teszi, hogy még 1578-ban hagyta el a sajtót.³⁴ 1584-ben már királyi privilégiummal dolgozik a nyomda, de alapítója már nem sokáig foglalkoztatja. 1586-ban április havában meghal és ekkor támad a nyomda birtokáért az u. n. nyomdapör, mely az esztergomi káptalan és a nagyszombati jezsuiták között évtizedekig húzódik.

Telegdi ugyanis végrendeletében könyveit néhány kivétellel a jezsuitákra hagyta, a nyomdáról azonban nem tett említést. Ez természetes is, hiszen a nyomda nem volt sajátja. Rudolf király 1000 frt-ot utalványozott ki az érsekség jövedelméből, a káptalan 500 frt-al járult a költségekhez. A jezsuiták a nyomdát is a többi hagyatékhoz értették, a káptalan színtén. A jezsuiták a felségfolyamodvánnyal éltek, de a király nem személyesen döntött, hanem a kérdés elintézését a királyi kancelláriára bízta, ennek döntése azonban nem volt kedvező a jezsuitákra. Hosszú eljárás után a pör a káptalan javára dőlt el, mire a nyomdát Peechy Lukács vezetésével üzembehelyezték, s 1588. szeptember 18-án megjelent az új korszak első terméke, Monoszlay András „Apologia” c. vitáirata.

Ez utóbbi nyomtatványon nem találjuk sem a kolofonon, sem a címlapon, hogy a nyomda az esztergomi káptalané lett volna. Az egyetemi nyomda történetének jubileumi írói szerint ez a körülmény megerősíti azt a feltevést, hogy Forgách Ferenc esztergomi érsek kifizette a káptalannak járó 500 frt-ot s a nyomdát az érsekség birtokába vette s most már a nagy Pázmány megjelenése után teljesen az ellenreformáció szolgálatába állította.

1590-ben mindössze két kisebb jelentőségű terméket produkál a nyomda. Egyik a Szentháromság kongregációról való beszélgetés, a másik Peechy Lukácsnak Fontanus Bálint írásából fordított Kalendárium az 1591. évre.³⁵

³⁴ Gulyás: i. m. 186. l.

³⁵ Gulyás: i. m. 194. l.

A nyomda belső életéről nem sokat tudunk; munkásainak számát, nemzetiségét nem ismerjük. A művezető nevét csupán az 1584. és az 1621. évre kiadott naptár címlapja tünteti fel. Előbbinél szerepel ugyanis egy valószínűleg német származású Otmár Bálint. A könyvnyomtatás történetében ismerős Otmár neve. Augsburgból tiltott könyvek árúsítása miatt menekülnie kellett. Hogy miként került a hithű katolikus Telegdi házába, eddig nem lehetett megállapítani. Az 1621-es naptárt Mollerus Miklós nyomtatta.

A korrektori tisztséget Peechy Lukács látta el; más neveket a nyomda munkásai közül nem ismerünk.

A XVII. sz. 20-as, 30-as éveiben a nyomda elhallgat: az 1621. évre szóló naptáron túl adatunk nincs arról, hogy működött volna. Valószínűleg Pozsonyba vitték, ahova Forgách Ferenc közreműködésével került, hogy ott szolgálja az ellenreformáció és a kath. restauráció ügyét. Itt már 1609 óta fennállt egy érseki nyomda és egymásután adta ki Pázmány műveit.

A „nagyinak, központinak megálmodott nyomda” homályba merül és a többszázados távolságon át nézve a legszorgalmasabb kutatás sem tud felőle teljes bizonyosságot nyújtani egészen 1640-ig.³⁶

1635-ben megismétlődik a nyomdaharc. Most már a pozsonyi és a nagyszombati jezsuiták között. Ekkor alapítja meg Pázmány az egyetemet Nagyszombatban. Először ingadozik, Pozsony is érdeklődési körébe kerül, de Nagyszombat győz, sőt 1641-ben a pozsonyi nyomdát is a nagyszombatihoz csatolják, mivel Nagyszombat irodalmi jelentősége jobban kidomborodott.

A nyomda a nagyszombati jezsuiták vezetésére bízott egyetemmel kapcsolatban érte el legfényesebb korszakát. Majd lassan felülmúlják a többi nyomdák s amikor a jezsuita rendet felosztatják, az egyetemmel Budára kerül s itt lesz alapjává egyik legkiválóbb műintézetünknek.

A nagyszombati nyomda mellett az iskolák is jelentékenyen szolgálták az irodalmi kibontakozást. 1543-ban, Esztergom elesése után az érsekséggel a székesegyházi iskola is Nagyszombatba költözött s Oláh Miklós a városi tanács bele-

³⁶ Iványi—Gárdonyi—Czakó: A királyi magyar egyetemi nyomda története. Budapest, 1928. 29. l.

egyeztetésével alig félesztendőre egyesítette a két iskolát. Nagyszombatban ugyanis már az érsekség átköltözése előtt volt u. n. városi iskola, de abban még az elmaradt grammatikális beosztás szerint folyt a tanítás. Oláh Miklós az ősi iskolát egyesítette a káptalani iskolával, a tanítási módszert befolyásával egészen átalakította s a renaissance szellemtől áthatott új tanulmányi rendet adott a gimnáziumnak. A hagyományos hét szabad művészetet új tartalommal töltötte meg;³⁷ a tanulók klaszszikus auctorok szemelvényes olvasásával ismerték meg az ókori szellemvilágot, emellett írásbeli dolgozatokat is készítettek tehetségük szerint választva meg a tárgyat. Ez fejlesztette a tanulók irodalmi készségét, de a tanárokat is intenzívebb munkára serkentette. Később a tanári kar tagjai között ott találjuk Telegdi Miklóst, akit valószínűleg Veleki György helyébe nevezett ki az érsek³⁸ s aki már ekkor megkezdte írói tevékenységét.

Oláh Miklós 1558-ban újra átszervezte az iskolát. Most már a felügyeleti jogot is saját maga gyakorolja és gondoskodik, hogy a tanítást jeles humanisták vezessék. 1561-ben Nagyszombatban letelepedtek a jezsuiták és átvették a humanisztikus tudás és valláserkölcös nevelés jegyében működő iskolát s ezzel új korszak kezdődik az intézmény életében. Azzal, hogy Oláh Miklós a jezsuitákra bízta a nevelést, nemcsak a katolikus hitnek akarta megnyerni a nemes ifjakat, hanem tudományos kiképeztetésükkel az ország műveltségi viszonyain is lendítet akart.³⁹ A vezetőséget a rend rektora vette át s 1561 őszén Szent Ignác szellemében megkezdődött a tanítás. Aristoteles filozófiája, logikája, metafizikája mellett az erkölcsbölcselet is sorra került s ennek kapcsán tárgyalták és cáfolták a katolikus hitrendszerrel ellenkező nézeteket. Természetesen a valláserkölcös nevelésre és jellemképzésre is nagy gondot fordítottak, mert hiszen a szent alapítónak felfogását, hogy: „A tudomány akkor felel meg igazi hivatásának, ha az embereket Isten ismeretére, szeretetére s a lélek üdvösségére vezeti,”

³⁷ Békefi Remig: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Századok, 1897. 883. l.

³⁸ Brösztel Lajos: Telegdi Miklós élete. Kath. Szemle, 1885. 616. l.

³⁹ Fináczy Ernő: A renaissance-kori nevelés története. Budapest, 1919. 254. l.

minden egyes tag magáévá tette. A szigorú tanításfegyelmet élénkítették az u. n. ünnepi akadémiák.

A jezsuita tanárok közül egyik-másik kitűnt irodalmi téren is. Így Hajnal Dániel Mátyás Perez Hurtadot nagy szellemét versben énekelte meg. Busaeus Canisius kátéját dolgozta át,⁴⁰ Szántó István pedig már bizonyára itt kezdte meg vitairodalmi tevékenységét.

A szép kezdemény azonban hat év múlva elenyészik, az 1566. évi tűzvész alkalmával elpusztult a jezsuiták kollégiuma, a rendtagok 1567-ben eltávoztak, az iskolát ismét a káptalan vette át, élére pedig Telegdi állt. Oláh Miklós és Verancsics érsekek halálával és a Jézus-társaság elköltöztetésével a hitújítás Nagyszombat körül nagyobb erővel kezdett terjedni. Huszár Gál, Bornemisza Péter vándornyomdáikkal mindenfelé terjesztették polemikus irataikat. Hogy a nagyszombati iskola tanáraitban összpontosul az irodalmi vezetőség, látjuk abból, hogy a tanárok fogadják el a protestánsok kihívását s ők válaszolnak a támadásokra. Telegdi mellett ott van Monoszlay András, Kutasy János, Peechy Lukács, Perneszi András, akik mind egy érdekcsoportnak tagjai majd két évtizeden át képviselik a védelmet.

Az iskola csak néhány évtizeddel később kerül ismét a Forgách Ferenctől 1615-ben újra betelepített jezsuiták kezére, akik felvirágoztatják és kiváló tudású embereket nevelnek. Bacon híres mondása: „Ad paedagogiam quod attinet brevissimum forte dictu consule scholas Jesuitarum, nihil enim quod in usum venit his melius”⁴¹ Nagyszombatban is igazolást nyert. 1615-ben nyílt meg a visszatérő jezsuiták kollégiuma s a megnyitás után a három alsó latin iskola megkezdte működését. Nemsokára a fogyatékos városi iskola megszűnt s a főkáptalan a szemináriumi növendékeket is ide járatta. 1618-ban 700 tanulóat számlált s a híres bibliafordító Káldi György superior vezetése alatt nem remélt virágzásra jutott.⁴² Az addigi osztályokhoz már a retorikát csatolták s a latin és magyar nyelv szaba-

⁴⁰ Meszlényi: i. m. 78. l.

⁴¹ V. ö. Fináczy: i. m. 243. l.

⁴² Velics László: Vázlatok a régi jezsuiták multjából és jelenéből. Budapest, 1913. II. k. 9. l.

tos használatával nyilvános akadémiáknál, színházi fellépéseknél az előkelő meghívottak nagy elismerését érdemelték ki. Ekkor működtek itt a neves jezsuita tanárok, Páter Forró Gy., Páter Ferenczi és Dobronoki György, akinek nem kis része volt abban, hogy az egyetem Nagyszombatban létrejött. Ő szorgalmazta, hogy Pázmány nagy terve megvalósuljon.

Alig nyílt meg a rend vezetése alatt az iskola, a városi iskola megszűnt, mert a kitűnő módszerrel és eredménnyel a versenyt felvenni nem tudta. 1618-ban már 400 tanuló látogatta a virágzó intézetet. Ezen év július 1-én Ferdinánd király koronáztatása napján tesznek az iskola tanulói fényes bizonyágot tudásukról, amikor a király előtt Pozsonyban nagyhatású színelőadást rendeznek.⁴³ Irodalmi jelentősége az iskolának abban áll, hogy itt találkoznak össze az ellenreformáció majdani buzgó munkásai, mint Telegdi, Monoszlay, Perneszi s ez az iskola fogja fel a protestánsok támadásait s adja meg azokra feleletét.

A nagyszombati köművelődésre messze kihatott az egyetem alapítása. Pázmány Péter nem elégedett meg a középfokú iskolák, szemináriumok létesítésével; ezekkel még nem látta a magyar katolikus hit- és szellemi élet fejlődését eléggé biztosítottak, főiskola alapításra gondolt. Az eszme kivételében a közállapotok akadályozták, ezért csak 1635-ben került arra sor, hogy áldásos intézményeinek ezen Benjaminját — mint ő nevezi az egyetemet, — a nemzetnek ajándékozhassa.⁴⁴ 1635 január 6-án „mint tömjént és mirhát” ajánlja fel Istennek alapító szándékát és közli Dobronoki és Forró Jézus-társasági atyákkal, hogy a létesítendő főiskolát rendjükre bízza. Pázmány Péter nagylelkű anyagi hozzájárulása lehetővé tette, hogy az egyetem ünnepélyes megnyitója még az év november 13-án megtörtént és a jövő év 1636. január első napjaiban az előadások is megkezdődhettek. A nagy szervező Dobronoki első rector magnificusa a főiskolának és a többi jezsuita tanárok nemcsak szervezetük kiválóságával, de saját egyéniségükkel és nem csekély eredményt felmutató iskolai gyakorlatukkal beváltották az főpap reményét; a főiskola virágzott és a tanítás terén Magyarországon kivívta magának az első helyet.

⁴³ Velics: i. m. I. köt. Budapest, 1913. 60. l.

⁴⁴ Velics: i. m. 60. l.

A tanulmányok rendszere a jezsuiták szerzetes tanrendszere szerint folyt: volt hittudományi és bölcseleti kara; ehhez járult 1667-ben⁴⁵ a jogtudományi; teljessé 1769-ben lesz, amikor Mária Terézia a három egyetemi karhoz az orvosit csatolja.⁴⁶ Az egyetem kiegészítő része volt a mai gimnáziumnak megfelelő facultas artium, melynek tárgyai: költészet, szónoklat, nyelvtan és nyelvek szerepeltek. A tanszékeket a jezsuita rend tagjai töltötték be, az egyetem rektorsága egybe volt kapcsolva a nagyszombati kollégium igazgatóságával s mindig a Rend generálisa volt a rector magnificus.⁴⁷

Pázmány a nagyszombati egyetemet a jezsuitákra bízta, így önálló testületi szervezete nem lehetett. Tulajdonképpen egyetemi színvonalra, négy fakultású tudományos egyetemmé Mária Terézia királynő emelte, aki a jogi és bölcseleti kart új tanszékekkel egészítette ki, a fennálló három karhoz az orvosit csatolta s az egyetemet saját és utódai királyi pártfogása, gondoskodása és hatalma alá helyezte.⁴⁸

Mikor Pázmány századokra kiható pedagógiai alapítványával Nagyszombatot közművelődési székhellyé tette, az irodalmi élet továbbfejlődésének is alapját vetette meg. A nyomdaiparral kapcsolatban említettük, hogy a Telegdi által alapított nyomda annak halála után Pozsonyba került és birtokáért időnként megújuló harc keletkezett a nagyszombati és pozsonyi jezsuiták között. Ez a harc nem pusztán presztizs-kérdés volt, hanem céltudatos törekvés arra, hogy ez az elsőrangú kultúrtenyező — a nyomda — Magyarországnak katolikus fellegvárában szolgálhassa azokat az érdekeket, melyekért alapítója annyi energiával dolgozott. Ez a szívos harc csak az egyetem alapítása után ért véget. 1639-ben még csak feltételesen kerül Pozsonyból Nagyszombatba vissza, 1643-ban Viteleschi Mutius jezsuita generális véglegesen visszahelyezi a pozsonyi jezsuita kollégiumot a nyomda birtoklásába.⁴⁹ Már előbb is, 1640-ben itt jelenik meg Mokcsai András hármaskönyve, 1642-ben az Evangéliumokkal és Epistolákkal — megkezdje a

⁴⁵ Velics: i. m. 62. l.

⁴⁶ Pauler Ákos: A budapesti egyetem története. Budapest, 1880. 48. l.

⁴⁷ Pauler: i. m. 13. l.

⁴⁸ Pauler: i. m. 47—48. l.

⁴⁹ Iványi: i. m. 40. l.

nyomda működését és 1644 után megkezdődik a fokozott termelés.⁵⁰

A XVI. században alakult jezsuita rend is fontos tényezője Nagyszombat irodalmi központosításának. A rendet Loyola Szent Ignác abban az időben alapította, midőn a renaissance a szép és igaz nevében fennhéjázó göggel taposta le a jót, a szentet; amikor az emberi szellem sikamlós talajra lépett és az emberi érvényesülés nevében a vallás tanait, az erényt, a keresztény felfogást a gúny és megvetés fegyvereivel ostrom alá fogta. A renaissance mellett azonban egy másik veszély is fenyegette az Anyaszentegyházat: a reformáció, amely Európa minden országában megbontotta a vallási egységet. Loyola Szent Ignác a számos csatát nyert hős katona felismerve világmisszióját, szigorú fegyelemmel szabályozott katonás rendet alapított, a század bajainak orvoslására és a reformáció meggátolására. A kor sürgető követelményeinek megfelelően harcosokat nevel, akik nem a nyugodt szemlélődés világában szolgálják Istent, hanem minden egyéni érdeket és hajlamot alávetve a közös érdeknek, odamennek, ahol veszélyben van az egyház, ahol lélekmentő munkájukra a legnagyobb szükség van. „Ecclesia militans”-nak hívja Szent Ignác a társaságot s ez az elnevezés megfelel a szellemnek és kiképeztetésnek, amely hit, akarat és tudás fegyvereivel küldi szét az egyház katonáit a legveszélyesebb helyekre, ahol kockára lehet tenni az élet minden értékét, de sohasem meggyőződéses hitüket. A szent alapító vissza akarta téríteni a lelkek tömegét, amelyet az egyház az új tan következtében elveszített. Utódai tehát felvették a harcot a legfontosabb életmentő állomásokon, az iskolában, szószéken és a sajtóban. Alig jellemzi őket szebben valaki, mint Anglia nagy történetírója, Macaulay:

„Végveszélyben forgott a pápaság, mikor a jezsuiták segítségre jöttek... Egy századig sem állott fenn a rend, midőn már betöltötte a világot ama nagy dolgok emlékezésével, amiket a hitért tett és szenvedett. Egy szerzet sem tudott annyi kitűnő férfit felmutatni; egyik sem terjesztette ki oly roppant térre munkásságát; mindazonáltal soha egynél sem volt olyan teljes egység érzelmekben és eljárásban. Nem volt a földnek oly

⁵⁰ Iványi: i. m. 45. l.

vidéke, sem a szemléleti vagy gyakorlati életnek oly tere, hol jezsuitákat nem lehetett találni . . . Vizsgálták Jupiter kísé-
rőinek forgását, egész könyvtárakat adtak ki: polémiát, kazuisz-
tikát, történetet, értekezéseket az optikáról, alkaikus ódákat,
egyházi atyák új meg új kiadásait, madrigálokat, kátékat és
gúnyiratokat. Az ifjúság fensőbb tudományos nevelése majd
egészen kezeikbe került, amit ritka ügyességgel vittek. Úgy lát-
szik, felfedezték azt a pontot, amelyre az értelem műveltségi
tekintetben juthat, anélkül, hogy az ész felszabadulásától kell-
jen tartani. Az ellenségnek is meg kell vallania, hogy nem volt
párjuk a mesterségben, amint a zsenge elmével bánni, azt ké-
pezni tudták . . . Egy protestáns országból a másikba csusz-
szantak számtalan álöltözetben, mint jókedvű lovagok, egyszerű
parasztok, puritán papok . . . de bárhol tartózkodtak . . .
szellemük ugyanaz volt: csüggedetlen közremunkálás közös
ügyekben, feltétlen engedelmesség a központi hatalom iránt.
Hogy az égsarki öv vagy az egyenlítő alatt éljen-e a jezsuita,
hogy a Vatikánban töltsé-e életét . . . kéziratok összevetésével,
vagy a délszaki égöv alatt . . . vadembereket igyekezzék meg-
győzni, hogy egymást fel ne falják, — mind oly dolgok, amikre
nézve mély alázattal követte mások határozatát . . . S e hősi
szellem most sem enyészett el. Midőn korunkban egy új isme-
retlen ragály tartott körutat a földkerekségen, s midőn nagy
városokban a rémület a társaság minden kötelékét szétszag-
gatta . . . a jezsuita akkor is ott volt a beteg ágyánál, melyet a
püspök és pap, az orvos és ápoló, az atya és anya odahagytak.
A ragályos ajkak fölé hajolt felfogni a gyónás erőtlen hangjait,
a haldokló bűnbánó elé tartván a haldokló Megváltó képét.”⁵¹

Magyarországon Oláh Miklós telepítette le őket és pedig
1561-ben Nagyszombatban. Az első telepítés nem sokáig örven-
dezteti meg az ellenreformátor érseket, mert hat év múlva le-
égett a szép reményekre jogosító kollégium és a török dúlás,
valamint belső zavarok miatt csak 50 év múlva fogadhatja újra
falai közé a hit és tudomány apostolait. Másodszor Forgách
Ferenc érsek hívta be őket az országba s telepítette le őket
1615-ben ugyancsak Nagyszombatban, s ekkor fejtették ki a

⁵¹ Macaulay: Anglia története II. Jakab trónralépte óta. (Ford. Csen-
gery Antal.) II. kiadás II. kötet. Budapest, 1876. 52. l.

pasztoráció, az iskola és a sajtó területén korszakalkotó tevékenységüket. Hogy vallási téren sikerrel működtek, bizonyítja, hogy a visszahódítás tömegekben történt, „rohammal vették be a szíveket”. Iskoláikból kerültek ki az abban a korban legszámtottevőbb emberek, írók és tudósok. Hogy pedig irodalmi kiválóságukat igazolhassuk, elég a tárgyalásunkhoz tartozó írók közül Szántó István, Káldi György és Pázmány Péter nevét említenünk. Bevonulásuk Nagyszombatba nemcsak a vallás, de a műveltség- és irodalomtörténet szempontjából is nagyjelentőségű mozzanat.

A felhozott tényezők, úgy mint a földrajzi fekvés, a történeti háttér, kulturális és ellenreformátori törekvésű főpapok, a régi és az új szerzetesrendek összeműködése hozta létre Nagyszombat sajátos irodalmát és teremtett a magyar történelem egyik legválságosabb idejében művelődési központot.

II.

A nagyszombati irodalom képviselői.

Nagyszombat irodalma — mint láttuk — korszakunk kezdőpontján két talajból táplálkozott: a középkori hagyományból, az egyetemes magyar kultúrából s másrészt az egész Európában visszhangzó szellemi mozgalomból, a hitújításból.

A hagyományos irodalom virágzását korszakunktól visszafelé haladva találjuk, mégis foglalkoznunk kell vele, mert a bennünket érdeklő időben vesz utolsó lélekzetet hol itt, hol ott s a század eseményei egy helyre hajtják, Nagyszombatra korlátozzák számára az életet, ahonnan a másik irodalom kiindul. S amilyen mértékben fejlődik ez, úgy veszti életképességét amaz, lassan elnémul örökre, azután századokra beborítja a feledés.

Ez az irodalom a középkori áhitatos szellem és mélységes hit kifejezője. A középkor hangulata, vallásos elmélyedése, istenszolgálat, aszkézis, egyszóval az egységes világnézetből táplálkozó lelki élet kerül itt az író tolla alá. A cél nemes, isteni életre való nevelés, a tartalomban csak a vallásos erő a fontos; az író csak egy „pia memoria”-ra igényt tartó névtelen; közönsége a kolostorok visszavonult lakói. A férfiszervezetek fordítják az Európa-szerte népszerű vallásos irodalmat, az apácák másolják a maguk és egymás épülésére a szent legendákat, regulákat, himnuszokat stb. „Közönsége, olvasója is épp oly névtelen, mint szerzője, vagyis épp oly távol áll minden egyéni, személyes követelménytől a maga olvasmányával szemben, mint a szerző a maga egyéniségének érvényesítésétől... Kíván és szívesen lát minden oly olvasmányt, mely vallási eszményéhez közelebb viszi s a szerzetességnek méltóbb tagjává neveli.”¹

¹ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, 1931. 128. l.

A kódexirodalmat művelő szerzetesek közül a *Ferences* és *Domonkos* rend emelkedett ki legjobban. Nagyszombatban is e két rend képviselte legtovább a középkori hagyományt, ahol a Klarisszáknak már 1238 óta volt kolostoruk, s ahol a török veszedelmek s egyéb zaklatások előtt a Dominikánák is nem egyszer menedéket találtak.

A Domonkosrendi apácáknak a városban eredetileg nem volt kolostoruk, de már 1303 óta fennállt egy Domonkos férfi-kolostor, amelyben 1567-ben már csak négy elaggott szerzetes élt. Ide menekültek a margitszigeti apácák főnöknőjükkel Fekete Báthory Eufrozinával 1567-ben a török elől.²

Hogy milyen arányú termelés volt itt, eddig kideríthetetlen, de bizonyára volt a nagyszombati kolostorban egy-két lelkes apáca-írónő, aki a maga s társnői lelki épülésére a szent szövegek másolására vállalkozott. Sajnos, a nagyszombati kódexirodalom virágzásának idejéből nem maradt fenn emlékünks, de éppen az apácák menekülése nyújt számunkra támpontot arra vonatkozólag, hogy a tárgyalásunk keretébe tartozó időben, ha meghúzódva is, élt a régi hagyomány. Láttuk, hogy a két kódexirodalmi főhelyről: az óbudai Klarissza és a margitszigeti Domonkos kolostorból ide menekültek az apácák és így lett Nagyszombat a XVI. század harmadik évtizedétől főgyűjtőhelye a középkori vallásos irodalomnak.

Nem egy kódexünk vándorútját figyelemmel kísérhetjük, vagy pedig rekonstruálhatjuk ugyancsak az apácák meneküléséből. Így: 1566-ban a nagyváradi várkormányzó, Varkucs Tamás elveszi az ott alapított Klarissza-kolostor birtokait, a kolostor lakói tehát kénytelenek Nagyváradról elköltözni. Befogadást Nagyszombatban találnak, s ekkor viszik magukkal a Nagyszombati-kódexet.

Ez lehetett a sorsa az óbudai Tihanyi- és Kazinczy-kódexnek is.

Ha meggondoljuk, hogy Sövényházi Mártát, a margitszigeti kódexirodalom egyik legbuzgóbb másoló sororját nem egyszer megakasztotta munkájában a török s az apácatársakkal neki is menekülnie kellett a legbiztonságosabb helyre, Nagyszombatba, — biztosra vehetjük, hogy Márta soror itt is folytatta munkás-

² Pfeiffer: i. m. 196. l.

ságát s a kolostor többi lakóira is buzdító hatást gyakorolt. Támasztékot nyújt feltevésünknek a rendi reformok figyelembevétele, amely kódexeink nagyrészt életrehívta, s amely sürgette a szerzetesi élet fegyelmezettségét hathatósan szolgáló regulák, ájtatos imádságok, példák s más kódexirodalmi műfajok másolását, gyűjtését.

Azonban változik a kornak a képe, megváltozik az irodalom is. A középkor theocentrikus felfogását először a renaissance és humanizmus általános európai mozgalma ostromolja meg s keríti hatalmába a műveltség minden területét. Itt már nem a vallás a földi lét központja, hanem a derűs, gondtalan öröm, amilyen „Hellas mosolygó ege alatt folyt”.³ A kor érték-tudata sokszor gúnyos mosollyal tekint az „elvénült század” vallási áhítatára s lekicsinyléssel fordul el ennek misztikus felfogásától. A földöntúli élet alá van vetve a földi boldogságnak; a vallás már csak alkalmas, de nem szükséges eszköz a boldogság elnyerésére.

Másrészt a mozgalom s a fiatal könyvnyomtatás útján új lélekzethez jut a kódexirodalom, amely állást foglal a könyvnyelmu életfelfogás ellen s annak reakciójaképpen a hit szerinti életre buzdít.

A reformáció korában egy ideig még vannak művelői a középkor ezen tipikus irodalmának, majd új és új viharok tépdesik a kolostorok falait, egyik pusztul a másik után. Az ízlés és igény is megváltozik. A szerzetesek még fordítgatják a vallásos legendákat, de a női kolostorok feldúlva, lakóik szerte menekülve már nem másolhatják oly serényen a közös életben oly szükséges szent iratokat. Elmondani, elprédikálni pedig ki merné a szentek életét, kinek kellene a legendák naiv világa, amikor azok hőseit összetörték, tisztelőiket úton-útfélen bálványozóknak mondták.⁴ A transcendens világnézet misztikuma úgyszólván teljesen eltűnik, utolsó kihangzása a pietisztikus imakönyv. Lassanként ez is elveszti elsőségét és világnézeti harcok szenvedélyes polémiája foglalja el a vezető szerepet. „A ko-

³ Acsay Antal: A renaissance Itáliában. Budapest, 1905. 49. l.

⁴ Kudora János: A kath. egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. Budapest, 1902. 81. l.

lostori irodalomnak még emléke is kiveszett az új érdekek aktualitásában.”⁵

A megváltozott életfelfogásnak megfelelően különböző írói típusok képviselik a kor irodalmát: előbb a hitigazságokat nyugodt modorban védő szelíd apologeták, később a személyeskedésbe is átcsapó szenvedélyes vitázók.

A régi hagyományból az új irány felé való szelíd áthajlást jelképezi Peechy Lukács. Életrajzáról keveset tudunk. Hogy világi férfiú volt-e vagy egyházi, nem tudjuk. Gulyás Pál és Szinnyi papi mivolta mellett foglalnak állást. Az egyetemi nyomda történetírói Peechy „Koszorú”-jának famentszetét családi szimbolumnak tartva, házas embernek gondolják.⁶ Vannak, akik nagyszombati születésűnek hiszik, ezt azonban megállapítani nem lehetett, mert az 1551-ig vezetett anyakönyvek áldozatul estek az 1566. évi tűzvésznek, így hiteles adatokat szerezni nem lehet. Peechy Lukács a katolikus visszahatás rokonszenves alakja. Telegdínek lelkes munkatársa, az esztergomi káptalan főügyésze, orvos, botanikus, nyomdai korrektor, tanár, író egy személyben. Melegszívű egyéniség, képzelete inkább a költészet világában csapong, mint a polémiák metsző atmoszférájában. Emelkedett érzéséhez simult nyelve is.^{6*} Nála nem találjuk a XVI. századi polémikusok dörgedelmes hangját, durva személyeskedését. 1579-ben megjelent „*Hasznos orvosság minden lelki betegség ellen*” c. munkájában,⁷ bár a megtámadott hitigazságokat fejtegeti, nem támad, nem cáfol, neki egy a célja, hogy az igazságot mindenki megismerje. Az olyan sokat vitatott bibliakérdést is alaposan tárgyalja: miért nem kell azt mindenkinek olvasnia, stb., de a szent tárgy elemzésénél előadásába nem vegyül bele a szenvedélyes modor. Igazi költői lélek, meglátja a természet szépségeit s felhasználja arra, hogy a nemesebb és erkölcsösebb életnek megnyerje a szíveket. Általában Peechy szelíd apologeta, de néha a szenvedélyes hang is tolla alá kerül. Pl. amikor az

⁵ Horváth: i. m. 293. l.

⁶ Gulyás: i. m. 192. l. Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. X. köt. Budapest, 1905. Iványi: i. m. 28. l.

^{6*} Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. I. kötet. Budapest, 1891. 210. l.

⁷ A munkák teljes címét l. a 63. s. köv. lapon.

asszonyok oktalán fényűzéséről beszél. De akkor is csak általában szól, nem ő, nem sebez szavaival senkit. Logikáját nem jellemzi skolasztikus szörszálhasogatás; ő maga nem képzett teológus, műveit is inkább a műveltebb világiaknak szánta, mint teológusoknak. Keresztény házas emberek, erkölcsös ifjak és leányzók lelki épülése szívesebben foglalkoztatja, mint a század harcos világa s talán éppen ezért kisebb is a hatása, mint egykorú társaié. Ösztönösen pietisztikus író, de nem a régi merev formában; nem fél a profán szépelemtől. Stílusában már fellelhetők azok a *barokkelemek*, amelyek a következő században annyira uralkodnak az anyagon és szellemen.

Ennek az új műveltségi ideálnak a barokknak szülője az ellenreformáció katolicizmusa és fejedelmi hatalom abszolutisztikus iránya. A Jézus-társaság és ennek nyomán keletkező nagyobb vallási kultusz minél nagyobb szabásúvá, impozánsabbá akarva tenni a katolikus Egyház tekintélyét, templomait, különösen azok belsejét minél ünnepélyesebb formában tervezette s egyúttal új működési teret teremtett a barokk építészetben.

A barokkon sokan a formák túlhajtását, túlhalmozását értik; azonban nem mindig jogosultan, mert a barokk-stílus lehet egészen egészséges ízlés, mely értékes alkotásokat létesített az építő és díszítő művészetek területén.

A barokk-műveltség kiinduló pontja Olaszország. A mozgalom kezdetét a művészettörténet Bramantétól számítja, tehát a XVI. század elejétől. Kimagasló alakjai Tizian, Rubens, Tintoretto. A barokk-ideál kifejezést nyer a politikában és irodalomban is, épp oly kizárólagossággal jelenik meg, mint korábban a középkorban a keresztény lovagi ideál. Pompás és hatalmas architektonikus háttérben sokatmondó, nagy gesztusokkal lépnek fel a vallásukért és fejedelmükért minden önfeláldozásra képes hősök, nagy szenvedélyekkel, melyeket akaratuk csak nehéz harcok árán tud az erény örök szolgálatába állítani.⁸ Az új életideál az irodalomban is megtalálja művelőjét, mint ezt a Spanyolországból elterjedt Amadis-regényekből is látjuk.

A barokk szellemi mozgalomnak az ellenreformáció és a jezsuiták a terjesztői, akik iskolai drámáikban barokk modorban rajzolják a nagy szenvedélyeket, a léleknek az erkölcsért foly-

⁸ Szekfü: Magyar Történet. VI. köt. Budapest, év nélkül. 131. l.

tatott küzdelmét, a jó vagy a rossz győzelmét s ennek megfelelően a túlvilági életet. „Perit anima infelix, de az etikus vagy moralis harcos, aki legyőzte a világot, örök életet él.”⁹

Magyarország a barokk-műveltség átvételében jóval mögötte maradt az első kezdeményezésnek; a késés oka az, ami más szellemi eszménynél: a magyarságnak léteért kellett küzdenie a török igája alatt. A XVI. században még csak szórva-nyosan fordulnak elő egyes elemei, a XVII. és XVIII. században a magyar lélek is befogadja az idegen hatást, amely meghódítja a művészet, az irodalom és államelmélet területeit.

Vallási irodalmi téren — mint már említettük — a hatalmas mozgalomnak szerény kezdeményezője Peechy Lukács, aki „*Az keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja*” (1591.) c. erkölcs-botanikai munkájában barokk módon kicirkalmazva oktatja a hajadonokat tiszta erkölcsre és buzgó hitéletre.

Peechy Lukács, a lelkes író már a nagyszombati nyomda felállításának első évében, tehát 1578-ban megkezdte írói működését. Első munkája Slovacius krakkói asztrológus naptárából fordított *Kalendárium*a. Ezzel a könyvével veti meg alapját a híres nagyszombati naptáraknak. Ismerve, hogy a magyar népnek az imádságos könyvön kívül a kalendárium volt a legkedvesebb olvasmánya, amelyből általános ismereteit is merítette, könnyen elképzelhető, hogy a csinosan kiállított könyv közkedveltségnek örvendett és megjelenésekor hamar elkelt.

A Kalendárium berendezése az akkori világdivathoz igazodik. Elején jeimagyarázatok, a vasárnapi szám kijelölése, utána a naptár a már említett magyaros motívumfejlécekkel. Található benne a szerzőtől egy latin vers Poklostói Mátéhoz, mint pátrónushoz, majd a keresztény olvasóhoz egy oktatásszerű ajánlás, melynek gondolatmenete megjelöli könyvének célját, hogy ne higgyenek mindenkinek, ki helytelenül magyarázza a természet titkait.

A kis oktatás után jelenti az esztendő tudományos kezdetét, mely március 11-én napnyugat előtt egy óra 18 minutával kezdődik. Az esztendő uralkodó csillaga a Saturnus.

A következő részben jósol az időjárásról, majd egy gazda-

⁹ Szekfü: i. m. VI. 132. l.

sági vonatkozás után rátér az akkori időben aktuális témára, a háborúra. „Mars ez esztendőben az uralkodó csillagokhoz társalkodik, félő, hogy a fejedelmek uralkodásra gerjesztő szívűket egymás ellen fegyverzik.” Néhány aggasztó intelem következik az egészségre vonatkozólag, végül különféle jóslások fejezik be a kalendáriumot.

A változatos tartalmú könyvet Peechy Lukács világos, könnyen érthető stílusban ültette át magyar nyelvre. Bár csak fordítás, de szelíd egyéniségének bélyege rajta van a kis munkán. A társadalom minden rétegétől kedvelt Kalendáriummal Peechy Lukács aránylag hosszú időre biztosított olvasnivalót, de eddig csak az 1591-, 1597-, 1599- és 1603-ban megjelent példányok ismereteseek előttünk.

Telegdi halála után Peechy Lukács írói munkássága is számottevőbb lett. A mesternek hangja szeretett Egyháza védelmében mindörökké elnémult, de örökségül itthagya nagy életművét befejezetlenül. Peechy most már nemcsak nyomdakorrektor és üzemvezető, hanem egy ideig legszorgalmasabb foglalkoztatója is lett a nagyszombati sajtónak.

1590-ben „Fontanus Bálint írásából” fordított *Kalendáruma* jelenik meg. Egyetlen ismeretes példányát a Battyhányi hercegi család körmendi könyvtárában őrzik. 1591-ben Szent Ágoston elmélkedéseinek fordítását adta ki. A Kutasy pécsi püspöknek ajánlott könyv három részből áll, az egyes részek között és a végén egy-egy vers van, mind a három ugyanazon címmel („Buzgó lelki örvendetesség”) a Benedicite zsoltár gondolatkörével.

1591-ben kiadott munkája: „*Az keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja*” Peechy Lukácsnak a természet iránti nagy szeretetéről tesz tanúságot. A hazai virágok, mint a bársonyvirág, rózsa, ruta, szekfű, kék viola, ciprus, temondád virág szemléleténél kialakul benne egy erkölcsi értékelés és azt vonzó módon tudja beleilleszteni a tartalomba, amelyet idegenből vett át, de saját lelki világával dolgozott át. A művet sokáig eredetinek tartották, de Rapaics szerint ezen munkának forrása Lucas Martini: „Der Christlichen Jungfrauenkrantzlein, Darinnen alle ire Tugenden durch die gemeine Krantzblümlein abgebildet und erklet werden.” Az elmélkedés szerű művet

megelőzi a szülőkhez intézett előszó s ebben a célkitűzés: 1. miről akar beszélni; 2. rámutat a keresztény erkölcsökre, amelyeket virágokhoz hasonlít; 3. indítja a keresztény szüzeket, hogy magukat erényekbe foglalják. A következő négy részben megadja az előszóban felvetett kérdésekre a feleletet. A gyökeres kert az Anyaszentegyház, a veteményeskert a természet oktatása, az írás vagy „nyelv által való ige” és a jó példa. Ebből a kertből válassza ki a hajadon azt, amire szüksége van, mint a saját gondozta kertből a szép teljes violát, szekfűt, stb. Itt felsorakoztatja az ó- és újszövetség nőalakjait, akik például szolgálhatnak: Ruth, Eszter, Zsuzsanna, főként a Boldogságos Szűz. De az anyák is járjanak elől jó példával, hozzájuk van a leány legközelebb s így az azt teszi, amit tőlük lát. Majd az ifjakhoz szól, akiknek szintén jól áll az erények koszorúja. Naiv bájjal hasonlítja az erényeket azokhoz a virágokhoz, amelyek a legkedveltebbek és ezekhez kapcsolja Isten szereztetét, ismeretét, félelmét, a vénekhez való tiszteletet, nyájaságot, testi, lelki tisztaságot, stb. A virágok egyenkénti tárgyalásánál előtérbe lép Peechy Lukács botanikus természete, aki ismeri a virágok és fűvek gyógyító erejét és ezt is felhasználja hasonlatul az erények lelki erejének illusztrálására. Pl. a *Primula veris*, a kikelet első virága, megóv a gutaütéstől. Így a gyermek is már életének első éveiben tanulja meg az úrfélelmet, mert aki Isten szolgálatát űzi, nem fél az örök gutaütéstől. Két magyar szentre utal itt: IV. Béla király leányára, Boldog Margitira, „ki szüntelen a kimult szenteknek históriáját olvasta” és Szent Erzsébetre, „akit az oltártól alig vonyhattak el”. Lelki analógiával ismerteti valamennyi virágot. Érdekes névetimológizálásban és oktató intelmekben merül ki Peechy legkedvesebb könyvének további tartalma.

„*Hasznos orvosság minden lelki betegség ellen*” c. munkája (1597.) mutatja, mennyire óvakodott a század hitvitázó irodalmának sajnálatosan durva hangjától. Bár a megtámadott hitigazságokat fejtegeti, mégsem támad, nem cáfol, neki csak egy a célja, hogy t. i. az igazságot mindenki megismerje. Ebben a könyvben az oly sokat vitatott bibliakérdést is tárgyalja, de a szent tárgy elemzésénél előadásába nem vegyül bele a századra annyira jellemző szenvedélyes modor. Írásából hiányzik az a bizonyos szín, mondhatjuk századi ízlés, amely a korban

a hitvitázókat annyira jellemezte. Mintha nem egy harcos század fiainak írná könyvét, hanem egy békés kornak adná elő azt, amit hinnünk kell. Ötvennégy fejezetében tárgyalja a legtöbbször támadott hitigazságokat, az Anyaszentegyházat s ennek ismertető jeleit, majd áttér a hitre, jócselekedetekre, imádságra, böjtre és alamizsnára. Szentek és szentképek tisztelete, megholtak, purgatorium, szentségek, szentmise, Krisztus urunknak idevonatkozó szavai, — excommunicatio, gonosz egyházi személyek, ceremóniák és szentelmények kérdései mind helyet kapnak könyvében.

Esztergom visszafoglalása új könyv írására ihlette „Az keresztény hadakozások tüköre” címmel (1596.), amely a katonai táborban, ahol hazánk díszé, virága küzdött, szemlélhette a lélekemelő képet a magyar nemesség vitézségét. Csodálkozva látta, hogy nem úgy van, mint eddig hitte, hogy a paraszt ember a legalkalmasabb a hadi életre, mivel a mezőn neveltetik fel s így el tudja viselni a hőséget és viszontagságot s mert övé „a legnagyobb erő és vastagság.” A vitézséget már kised korban tanulni kell. Bizony, az urak megállják helyüket s nem szaladnak el a haláltól. A hazafias lelkesedés közé beleszővi felháborodását a katonák kegyetlensége miatt.¹⁰

A mű Bocherius Péter latin munkájának átdolgozása, teletűzdelve hazai példákkal.

A megszokott higgadt, oktató modorban írta „A testi hét irgalmasságáról” szóló könyvét is (1598.), amelyet Joó Balázs nyitrai apátnak ajánlott. Ebben továbbra is buzdítani akarja az apátot eddigi dicséretreméltó irgalmasságára, annál is inkább, mert annyira meghidegedett a szeretet az emberek között és mindenki csak magára gondol. Mielőtt tulajdonképeni tárgyról szólna, Isten végtelen irgalmasságát mutatja be, aki egy szülött Fiát adta értünk s a világot az ember hasznára minden jóval ellátta. A könyv tulajdonképeni tárgya: az irgalmasság testi cselekedeteinek elemzése, amit az utolsó ítéletre való utalás fejez be.

Az 1599. évre szóló nagyszombati *Kalendárium* fejezi be Peechy Lukács írói működését. Megjelent 1598-ban. Ez is csak fordítás, Craccai Bernát naptára után. Érdekes sorsa van a

¹⁰ Bodnár: i. m. I. köt. 213. l.

Kalendáriumnak. Négy első ívét a Magyar Nemzeti Múzeum egy könyvtáblájából fejtették ki. Szabó Károly közlése szerint a könyv a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában van, valójában azonban nem található fel.¹¹

Ha a jelen szemszögéből nézzük Peechy Lukács irodalmi munkásságát, néhány munkája talán nem váltja ki az elismerést, de „sub specie praeteriti” tekintélyes alakja a XVI. század szellemi életének.

Peechy Lukácsot vettük az írók rendjében első helyre, mert irodalmi működése bizonyos tekintetben a régi vallásos felfogást és nyugalmat tükrözi. Azonban időrendben Telegdi Miklós az első nagyszombati író, aki műveiben közelebb áll a kor vitatkozó modorához.

Telegdi tehetsége, a kor szelleme, Rudolf anyagi támogatása, Ausztriában a katolicizmus újjáébredése és a nagyszombati iskola tették íróvá.¹² A polémikus hang, gyakran a személyeskedés jellemzi, de az ősi kultúrán nevelkedett egyházi férfiú méltóságát sohasem alacsonyította le a durva támadásig, közönséges modorig. Úttörő volt nemcsak az egyházi szónoklatban, hanem kezdeményező volt irodalmi téren is. Az iskolákkal kapcsolatban említettük, hogy Oláh Miklós a tehetséges ifjú papot az újonnan átszervezett iskolánál igazgatói hatáskörrel bízta meg. Ez az iskola, iránya miatt, elhatározó volt életére, amit bizonyítanak postillái és vitatkozó iratai. Itt kapott teret, hogy kimutathassa rátermettségét az egyházi és ügyességét a nevelői pályára, valamint vallásos buzgóságát és vitatkozó képességét a protestánsokkal felveendő küzdelemre.

Irodalmi munkáit a következőképen osztályozhatjuk: van egy átdolgozott Canisius-Katekizmusa, három vaskos evangéliumi magyarázata, három vitázóműve, két szertartáskönyve.¹³ Ezeken kívül részes a magyar törvények összegyűjtésében. Írói jellemét ugyanazok a tulajdonságok határozzák meg, mint szónoki előadását. Dialektikája éles elmére vall, hangja nyugodt s még ha gúnyolódik, akkor sem durva. Nyelve magyaros, népies és hasonlatokban bámulatosan gazdag. Szilády Áron

¹¹ Gulyás: i. m. 194. l.

¹² Both: i. m. 168. l.

¹³ Both: i. m. 30. l.

szerint nem sok különbség van Pázmány és Telegdi írói jelleme között, de ha nem állítjuk is a „bíboros Cicero” mellé, irodalomtörténeti hatását elhatározó jelentőségűnek kell mondanunk.

Első irodalmi munkáját a kor szükséglete, a király rendelete és a nagyszombati iskola tanítási rendje hívta elő. A protestánsok, mint pl. Gálszécsi István, Székely István, Heltai Gáspár, Melius Péter, Beythe István protestáns kátekkkal árasztották el Magyarországot. Ennek ellensúlyozására Oláh Miklós Telegdivel lefordíttatta és átdolgoztatta *Canisius híres kátéját*. Ennek a legelső magyar nyelvű katekizmusnak egyetlen példányát a bázeli könyvtárban találták meg 1882-ben öt más könyvvel egybekötve. Címe: Az keresztyensegek fundamentomirolo valo roevid koenywechke. Ki az Szent iratnak kueloenb kueloenb heleiboel kerdes es felelet keppen irattatott es Telegdi Miklos mester által Deak nyelvboel Magyar Nyelwre fordíttatott. Bechben niomtattatott Raphael Hofhalter által: vrunk szueletése utan 1562 esztendoeben.¹⁴ A nyomtatvány nem tartozik a nagyszombati könyvek közé, mivel ez időben még itt nyomda nem volt, ezért — mint látjuk, Bécsben jelent meg. Ennek a fordításnak az a jelentősége, hogy ezzel a művel kezdődött Telegdi írói tevékenysége. Többi hét munkája már Nagyszombatban jelent meg.

Első ilyen munkája *„Evangéliumok magyarázatának II. része”* (1578.), amelynek megjelenését Rudolf király pártfogolta. A könyv ünnepi és vasárnapi prédikációkat tartalmaz, húsvétól kezdve az egyházi év végéig. Prédikációinak szerkezete mutatja a képzett retorikust. Előbb elmondja az evangélium szószerinti szövegét, a *captatio benevolentiae* után megjelöli a tárgyat és a rendet ahogyan azt kifejti. Rendszerint 3 pontra osztja tételét, amelyeket ő tanulságnak nevez. Pl. a húsvéthétfői prédikációjánál elmondja Szent Lukács XXIII. részének idevonatkozó verseit. Jézus feltámadása után az emmausi tanítványokhoz csatlakozik, betér velük a házba, étkezik velük s csak a kenyérszegésnél ismerik meg a felfeszített, szeretett Mestert. A történethez kapcsolja tanítását. Így pl. Jézus megfeddi a tanítványokat gyenge hitükért és tudatlanságukért, de nagy vigasztalásukra szolgál, hogy az erőtlenn

¹⁴ Mihályfi Ákos: Az igehirdetés. II. kiadás. Budapest, 1921. 217. l.

hitűeket nem veti meg, csak találjon bennük alázatos elmét. Vagy pedig: a tanítványok marasztalják az Urat, ez serkentsen minket az isteni dolgok utáni vágyódásra, továbbá az irgalmasság testi cselekedetetének gyakorlására.

Írói ereje azonban a nagy ellenfelével, Bornemiszával való küzdelmében bontakozott ki egészen. Mikor az érsekség adminisztrátora lett, kiadta postilláinak első részét, (Evangéliumi magyarázatok I. Bécs, 1577.) majd a királytól és a pápától sarkalva, evangéliumi magyarázatának második részét, amelyet az ország püspökeihez intézett bátorító szózat előz meg. Ez után a könyv után már versenyezve dolgozott a protestáns és termékeny Bornemiszával, vaskos kötetei egymás után hagyják el a sajtót. 1580-ban készült „*Feleleté*”-vel verte vissza Bornemisza támadását. Már a címből is kiviláglik, hogy a könyv nemcsak a hívők lelki szükségletére szorítkozik, hanem válaszirát a semptei prédikátor támadására, melyet Bornemisza a katolikusok és a „nağyszombati prépost” azaz Telegdi ellen intéz. Bornemiszának ez a könyve elveszett, de Telegdi válaszából az egész rekonstruálható. Bornemisza cáfolja a jócselekedetek jutalmát, bírálja Telegdi katekizmusának egyes részeit és Luther tanai szerint magyarázza a Septuagesima vasárnapi evangéliumát. Támadja az egyház bűjtjeit, gúnyolja a szerzetesi életet és a tridenti zsinatot, megrója a katolikusok szertartásait; a szentmiseáldozatot feleslegesnek, a „pápa egyházát” hamisnak mondja és tagadja az akarat szabadságát.

Telegdi mindezekre egymásután adja meg feleletét: a bűjtöt Isten kívánja, nem is egyszer, hanem többször az esztendő folyamán. A szentmise pedig a keresztfán végbement áldozattal egy, — „hiszen te is aláírtad az augusta confessiot, melynek szerzői Károly császárnak kijelentették, hogy hamisan fogják rájuk a misének eltörlését” — írja ellenfelének. Az igaz Anyaszentegyház ismertető jele a szentség, apostolság, egység katolicitás; ők — Bornemiszáék, — nem is lehetnek az igaz vallás hirdetői, mert nincs köztük egység, szentnek ők sem merik nevezni magukat, nem is egyetemes, mert csak Európában vannak és hiányzik püspökeik törvényes sora, tehát nem apostoli. És így tovább adja meg polemikus válaszát azokra a kérdésekre, melyek körül abban az időben a vallási viták forogtak.

Ebben az évben (1580.) megfeszített erővel dolgozott. Gyors egymásutánban négy munkát adott ki: egy *Ordináriust*, *Evangéliumi magyarázatának III. részét* a már említett *Feleletet* és a római pápák védelmére írt „*Rövid írás*“-t. Bornemisza „*Fejtegetése*“-ben és „*Evangéliumi magyarázatá*“-ban a pápát antikrisztusnak mondja. Telegdi a huszonöt levélre terjedő polémiában a vádat visszahárítja az ellenségre, mert — amint mondja, — kétszáz pápa uralkodott és soha ellenkezésbe nem jöttek Krisztussal; ellenben nekik nincs küldetésük és csak a maguk nevében jönnek. Az antikrisztus a világ végén jön el, pápák pedig már több mint ezer éve vannak.

Ugyanilyen támadó hangnemben és éles logikával írta utolsó vitatkozó munkáját: „*Egynehány jeles okai*“-t (1581.), amelyben 24 okot számlál el, amiért nem fogadhatja el Luther tanait. A keresztény olvasóhoz intézett előszó után sorolja fel az okokat. Fejtegeti, hogy a Luther tanait követők a bálványozók, mert az igaz hittől elszakadtak, mindeniküknek külön Isten van, tanításuk az ördögtől való, mert hiszen Luther maga megvallotta, hogy „gyakran nyájaskodott vele az ördög...“ hogy „éjjel is felserkentse ütet álmából, hogy a mise ellen írta.“ Nem fogadhatja el tanítását, mert a szentírás óv a hamis prófétáktól, ezek pedig azok, akik az egyházból kiszakadtak. Hiába mondja Luther, hogy ő előtte ötszáz esztendeig nem mondott senki igazat, mert Krisztus Urunk megígérte, hogy mindennap velünk lesz a világ végezetéig, tehát Luther ellenkezik az Úr ígéretével. Luther dicsekszik, hogy tanítása a szentírás után igazodik, mégis Szent Jakab levelét az ő mondásához akarja köszörülni. Szent Pál mondását is meghamisítja, amiért azután annak más értelme lesz. A szentírásban így van: „*arbitramur justificari hominem per fidem sine operibus*“ Luther még hozzáteszi a „*tantum*“-ot is. A szentatyák írását is ott javítja, ahol neki tetszik. A római Egyházban van a keresztények feje, akit Isten rendelt. Lutherék nem tudják eredetüket az apostolokra visszavezetni. Nem is lehetnek ők az apostoli hit munkásai, mert azok több bálványozó pogány népet térítettek meg, de hol mutathatnak ezek csak egy országot, avagy tartományt, avagy várost, amelyet ők térítettek volna a bálványozó pogányságból a keresztény hitre. Azért nem hisz Luthernek és követőinek, mert akkor az egyházatyák tanítását tagadnia

kellene. A szent doktorok elismerik a római egyházat főegyháznak, a római püspököt az Anyaszentegyház pásztorának, a szenteket segítségül hívták, tetemeiket tisztelték, Krisztus Urunk szent Testének és Vérének misében való áldozatát bizonyítják, Luther pedig a római egyházat Babilonnak, a pápát antikrisztusnak, a szentek tiszteletét és a misét bálványozásnak mondja; végül nem tud hinni Luthernek, mert tanítása csak rossz gyümölcsöket terem, mindenféle gonoszságot, versengést, párttűtést, irigységet stb. Megosztotta Németországot, egymást sem értik meg s a többi ország is érzi Luther tanításának keserű ízét.

Papi buzgalmát két liturgikus célokat szolgáló munkája tünteti fel, de ezekben természetsszerűleg nincs egyéni vonás, így Telegdi írói természetére nem is jellemzők.

Ha tekintetbe vesszük azt a munkásságot, melyet a protestánsok a katolicizmus ellen kifejtettek, Telegdi írói termése nem nagy, de ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a katolikus eszmélkedés még alig kezdődött meg, mégis elég szép eredménynek mondhatjuk. Telegdi egymaga tíz munkával szolgálta az egyházat és irodalmat, nemcsak a jelen harcosa, vagy a jövő tilalomfája volt, hanem a múltért is elégtételt akart venni. Nem utánzó, nem jár kitaposott úton, minden előző iskola nélkül találta meg az irányt, melyet követnie kellett s amelyre az utána jövők is ráléphetnek. Nagysága eredetiségében van. Elődeitől nem kapott mást, mint egy nagy gondolatot, amely addig nem eredményezett mást, mint hasztalan próbálkozást. A XVI. század katolikus szellemű termékei között az oroszlan-rész az övé, egymaga munkálta meg Pázmány előtt az irodalom talaját, ennél fogva méltán nevezhetjük Telegdi Miklóst úttörőnek a XVI. század szellemi harcában.

A bihari nemes családból származó Monoszlay András is ugyanaz az írói modor jellemzi, mint Telegdit. Ő is képzett teológus; Bolognában tanult humanista tudós, hithű katolikus, kitűnő tanár. Monoszlay mérsékelt hangú polémikus, bár az indulat jobban elragadja, mint elődjét. Irataiból a nemesi családból származó férfiú úri lenézése néha sértően árad elő, mindamellett választékos író, tudásával párosul a bölcs előrelátás, ami viszont mesterénél nem egyszer hiányzik. Az egyházi rendben magas méltóságot tölt be; 1529-ben már

veszprémi püspök. Diplomáciai küldetéssel is megbízza a király: az esztergomi érsek helyett követségbe megy a törökhöz. Bár eredmény nélkül járt, de az, hogy ilyen megbízatást kapott, bizonyítja, hogy művelt, okos, nem mindennapi embernek tartották.¹⁵

Nagyszombatban több mint tíz évig tanárkodott, 1575-ben már az iskola tanári testületének tagja s itt egyike volt az iskolai vitairóknak. Négy könyvvel gazdagította a katolikus hitvitázó irodalmat s mind a négy nagyszombati sajtótermék. Első irodalmi fellépése Telegdi védelmében történt, akit a halál megakadályozott abban, hogy Dávid János protestáns prédikátor támadására válaszoljon. A mű „*Apologia*” címmel Telegdi halála után két évre (1588.) jelent meg, Kutasy János, a későbbi érsek ösztönzésére.

A terjedelmes munka négy főrésztre oszlik s ezekben a fejezetekben találjuk a megtámadott hitigazságok és Telegdi védelmét. A fejezetek címei a következők: I. Telegdi és az Anyaszentegyház tagjai nem farkasok. II. Nem bálványozók. III. Dávid és hasonló eretnekek bálványozók. IV. Felelet Dávid többféle „káromlására.”

A sűrűn alkalmazott latin idézetek logikusan illeszkednek a védelem gondolatmenetébe és nemcsak azt árulják el, hogy Monoszlay klasszikus tudású polémikus volt, hanem éles dialektikáját is. A gúnyos csipkelődések gyakran élénkítik stílusát. Pl.: „a pécsi püspök nem farkas, mert bocsátásának és küldetésének eredetét szintén az apostolokhoz viheti, de te a tieddel tovább semmiképen sem mehetsz Luther Mártonnál, ott kell nyakának szakadni hivatalodnak, mely dolog csak abból is megtetszik, hogy Luther Márton tudományát tanítod és oltalmazod, de a pécsi püspök sem a pápának sem a cardinálnak hitét nem vallja, se nem oltalmazza, hanem az Anyaszentegyházét. Amint Szent Ágoston írja: „*Nos qui vocamur sed in quam credidit Petrus.*” Nem is farkas, hanem pásztor a pécsi püspök, mert már Szent Iréneus is azt írja, aki pedig az apostolok után élt: „*Pastor inquit is est, qui successionem habet ab Apostolis Christo missis.*”

¹⁵ Bodnár: i. m. I. 203. l.

Mind a négy főrészt az Anyaszentegyház és a dogmák védelme, igen gyakran szillogizmusokkal kifejezve.

Monoszlay együtt dolgozott Peechy Lukáccsal, sőt baráti viszony is volt közöttük. Ezt bizonyítja az, hogy Monoszlaynak „*De cultu imaginum*” c. munkájához Peechy írta az előszót. A könyv, amelynek magyar címe: „*Az Üdvösségre intő képeknek tiszteletéről való igaz tudomány*”, 1589-ben jelent meg, mint a nagyszombati nyomda terméke. A könyv elején primitív fametszet van, mely a keresztrefeszített Üdvözítőt ábrázolja, a kereszt alatt a Boldogságos Szűzzel és Szent Jánossal. A kép fölötti jelmondat mintegy előrebocsátása a könyv tartalmának: „*Hoc Deus est, quod imago docet sed non Deus ipse: Hene recolas, sed mente colas, quod cernis in ipsa.*” Ugyanez a mondat van a könyv utolsó lapján, hogy az olvasó magával vigye a főgondolatot: „nem imádom a képet magát, csak azt, akit ábrázol, az Isten Fiát.”

A tartalom 314 megszámozott lappal kilenc fejezetre oszlik és a képek tiszteletét védelmezi. Szent Ambrus tekintélyére támaszkodik a következő idézettel: „*Qui coronat imaginem Imperatoris, illum honorat cuius enim imaginem coronavit.*” (Luk. 10.) Éppen így a keresztényeknek, ha egy képet tisztelnek, az nem az anyagnak szól, hanem annak, akit a kép ábrázol. Igaz, hogy az Isten lélek, de emberi alakban látták már az ószövetségi pátriárkák: Ábrahám, Jákob, Mózes. A támadás éle Kálvin ellen irányul, aki a katolikus képtiszteletet a hit-hagyó zsidók és pogányok bálványimádásához hasonlítja.

A polémiaiból kitűnik Monoszlay nagy olvasottsága, a szentírás és szentatyák könyveinek alapos ismerete. Ezeket sűrűn citálva, bő kitéréssel az ismert képek elleni eretnekségekre, ügyesen védi igazát és ad magyarázatot a szentképek és bálványok közötti különbséget illetőleg. Az idolumnak azaz a bálványnak nincs fundamentuma sehol a világián, a képek pedig Istent és a szenteket ábrázolják. Hogy a képek csinálása és méltó tisztelete jogos, azt az írásból is bizonyítja. Ezt a kérdést is a történeti érvek seregével támasztja alá. Jákob pátriárka, a követ, amelyen Istenével álmodott, olajjal megkent és Isten házának nevezte. De bizonyítják a szentatyák írásai is: Tertullianus, Ambrus, Cryostomus és mások. Nizzai Szent Gergely azt is jelenti, hogy az ő idejében tele volt a templom

képekkel, annak pedig 1200 éve, tehát nem igaz, amit Kálvin mond, hogy a képeket csak 500 éve használják. A képeket szabad tisztelni. Hasznuk és céljuk az, hogy a lelkeket szent elmékedésre indítsák. Vannak, akik nem tudnak olvasni, ezeknek a képek indítják meg a szívüket, de hasznos a tudónak is, „mert többet ismerhetünk meg látásunk és hallásunk által, hogy sem csak az hallomás által.”

A protestánsok egyik leghevesebb támadása a szentek tisztelete ellen irányult. Monoszlay „*De invocatione et veneratione Sanctorum*,” magyarul: „*Az szenteknek hozzánk való segítségéről*” (1589.) c. munkájában elhárítja a támadást a nála szokásos védő-támadó módszerrel. Ebben a vaskos könyvben 543 lapon bizonyítja, hogy a szenteket illő tisztelni, mert Istennek barátai és kedvesek Isten előtt, még halálukban is. „*Pretiosa in conspectu domini mors sanctorum eius.*” (psal. 115.) A szenteket segítségül hívhatjuk, ez nem sérti a mi Urunk érdemeit, hiába támadják ezért a keresztényeket. Hogy helyes a szentek közbenjárásáért könyörögni, bizonyítja a szentírás, bizonyítják a szentatyák, a szent zsinatok és a csodák. Szent Ágoston doktornak van a legnagyobb tekintélye a szentek ellenségeinél, pedig az is beszél a csodákról, amelyekkel Isten szentjeit megdicsőítette. Szent Gervasius és Protasius Mediolanumban a vaknak visszaadták a szemevilágát. A végén különféle csodákról beszél.

Monoszlay legterjedelmesebb munkája: „*Isten malasztjáról.*” (1600.) a szabadakarat dogmáját tárgyalja. A 644 lapra terjedő munkát tizenhárom fejezetre osztja. Az első fejezetben a szabad akarat lényegének teológikus fejtegetését adja, a következőkben a már szokásos módszerével, a szentatyáktól vett latin idézetekkel teletűzdelve bizonyítja a dogma igazságát. Ismerteti a szabadakarat elleni tanításokat, kezdve a pogány filozófusoktól Lutherig és Kálvinig. Szól a malaszt szükségességéről, az isteni gondviselésről és a malaszt isteni eredetéről.

Négy ismertetett művén kívül néhány *kisebb irat* szerzőségét is tulajdonítják neki, de ez az állítás eddig még nem bír irodalomtörténeti hitelességgel.

Bár Monoszlay nem volt oly termékeny író, mint Telegdi, nevéhez nem fűződik oly intézményes alapítás, mint elődjének

és mesterének nevéhez, mégis tehetséges továbbvivője volt annak az eszmének, amelyért Telegdivel a katolicizmus nagyjai küzdöttek és amelynek irodalmában Monoszlay szintén az elsők között foglal helyet.

Nagyszombatban nyomták Perneszi András egyetlen vitairatát is, amelyben Bornemisza Péterrel veszi fel a vitát. Az egész munka 15 számozatlan levélből áll. Egyetlen példánya a kolozsvári r. k. lyceumban található. Teljes címe: „*Perneszi András választétele Bornemisza Péter levelére, melyet az ő ördögi kísértetről írott könyve eleibe nyomatott.*” A rövid kis mű, amely 1579-ben hagyta el a sajtót, nem csapott nagyobb zajt s hatása sem hasonlítható össze a katolikus polémikusokéval, de abban a korban, amikor oly kevés volt a katolikus tollforgató, talán nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a néhány lapra terjedő könyvnek.

Forgách Ferenc idejében tűnt fel a korabeli biblikus harcok típusának képviselője, Káldi György tudós jezsuita atya, aki 1572-ben született. Amióta felvetették a szentírás szabad olvasásának kérdését, a biblia nemcsak a hitnek klasszikus tanítója lett, hanem a vitatkozás fegyvere is, amelyből az új hit merítette érveit. Számos teológus részletesen is tárgyalta a hittani viták bibliai anyagát, úgyszólván egészen külön irodalma támadt egész Európában. Bellarmin Róbert bíboros „*Disputationes de controversia christiana fidei adversus huius temporis haereticos*”^{15*} c. művétől kezdve a bibliával foglalkozik — a jelentéktlenebb írók néhány ívnyi munkájáig — az írók egész serege. Pázmány Péter „*Kalauzá*”-ban is reflektál a vitatott kérdésre és Káldi ennek szenteli fáradságot nem ismerő kitartással egész életét.

Pályafutása Nagyszombatból indult, ahol a Káldiak ősi fészke volt. A fényes jövőről, melyet egyházi feljebbvalói számára kijelöltek, önként lemondva belépett a Jézus-társaságba.¹⁶ Előzőleg Erdélyben és Bécsben működött, mint hitszónok, majd az olmtüzi kollégium igazgatója volt. 1618-ban a nemrég új életre kelt nagyszombati kollégium élére állították, majd Pozsonyban

^{15*} Révai Sándor: Káldi mint polemikus író. *Katolikus Szemle*. Budapest, 1905. 679. l.

¹⁶ Velics: i. m. II. 56. l.

értékesítette nagy szervező erejét. Nagyszombatban kétszer is megzavarta munkásságát Bethlen Gábor hadjárata. 1619-ben menekült a városból s csak 1621-ben térhetett vissza. 1623-ban Bethlen újra megszállta a várost, de a szerzeteseknek már nem esett bántódásuk. Mikor a sereg kivonult a városból, Bethlen a szerzeteseket és tanácsbelieket táborba vitte. Itt történt Káldi nevezetes leckéztetése is, ami annyira megindította a fejedelem szívét, hogy Káldit és fogolytársait minden bántódás nélkül elengedte, sőt a Káldi-féle bibliafordítás kiadására 1.000 tallért ajándékozott.^{16*}

Ezt a *bibliafordítást* első ízben Pázmány és Bethlen Gábor költségén Pozsonyban adta ki, de Nagyszombatban is dolgozott rajta és éveken keresztül ebben a városban fejtette ki kulturális tevékenységét. Méltán számíthatjuk az ellenreformáció nagyszombati írói közé. Bibliafordítása ma is irányadó a szentírás római katolikus kiadványaira nézve. Életének e nagy műve a „Vulgata” fordítása, kétszáz éven keresztül volt közkinccse a katolikusoknak. Az első fordítás (1605—1607-ig) még gyenge és nehézkes volt, de amikor könyvét átdolgozva 1626-ban Bécsben megjelentette, kortársai mint a stílus mesterét csodálták. Toldy Ferenc a magyar irodalomtörténet nagy mestere, Pázmány főbb munkái után Káldi bibliafordításának adja az elsőbbséget. Káldinak a bécsi bibliakiadáshoz csatolt oktató intése már az u. n. „szegecs írásokhoz” tartozik.

Élete alkonyán megindította 34 esztendő működése alatt különféle helyeken tartott szentbeszédeinek kiadását amint mondja: „a végre, hogy ha többé szerelmes hazám nyelvvel nem szolgálhatnám, írással szolgálnék.” A vasár- és ünnepnap i prédikációit külön választotta, mindegyikből csak az első rész jelent meg.¹⁷ Prédikációiban tárgyilagos, ezen a téren nem harcol vallásának ellenségei ellen, hanem célja az erkölcs oktatása és a hittani magyarázat. Népszerű, világos és változatos előadását nem zavarja meg felekezeti kifakadás és ebben könyve előnyösen különbözik korának hasonló tartalmú köteteitől.

^{16*} Pintér Jenő: A magyar irodalomtörténet kézikönyve. Budapest, 1921. I. kötet. 163. l.

¹⁷ Négyesy László: A XVII. század vallásos irodalma. Képes Irodalomtörténet. (Szerk. Beöthy Zsolt.) Budapest, 1906. 378. l.

Mint írótypus, Telegdihez hasonlítható. Nagy tudású, mint amaz, mérsékelt, gyakran gúnyolódó, polémiája néha alantassá válik, de azért nem feledkezik meg arról, hogy ő nemcsak a harcos egyház tagja, hanem a szeretet vallásának felkent papja¹⁸ is, stílusa szabatos, bár néha terjengős, ez azonban már általános jelenség a kor íróinál.

Nagyszombat irodalmi jelentősége P á z m á n y P é t e r -rel éri el tetőpontját. A lángelméjű főpap, — akiben megszemélyesülnek az európai szellemi mozgalmak és aki folytatását teremtette meg annak a magyar kultúrának, amelyet a katolikus királyok, római pápák és püspökök magyar földön istápoltak — az irodalom terén is rátalál önmagára.

Húsz magyarnyelvű munkájával, — melyek legnagyobb-részt vitairatok, — teljesen diadalra juttatta a katolikus eszményt. 1603-ban Nagyszombatban megjelent *Felelete* nemcsak védelem, támadás is volt. Jellemző reá, hogy a heves polémia idején sem feledkezett meg arról, hogy híveinek lelkében a vallásos érzületet fejlessze. A polémikus Felelet után alig egy évre megjelent *Kempis Tamás Krisztus követéséről* írt könyvének fordítása, mesterien oldva meg a fordítás nehézségeit. „*Imádságos könyv*“-e gazdag választékosságú imádságokat nyújt az áhitat után vágyódó léleknek. Mindkét munkáját Nagyszombatban nyomták, de már jóval Telegdi halála után.

Az irodalmi harcban ő is megtalálta ellenfelét Alvinci Péterben és Magyar Istvánban.

Igazságra vezérlő *Kalauza* nemcsak történelmi tény a katolikus egyház győzelmében, de mint irodalmi mű is a legkitűnőbbek közé tartozik. Pázmány irodalmi alkotása ebben a műben éri el delelőpontját; nemcsak megalázta az ellentábort, de kivívta a fölényt is.

Ifjúsága megfeszített tanulás között telt el, kiművelt szellemének egész gazdagságával lépett arra az útra, melyre Telegdi mutatott. „Úgy jelenik meg, mint a nagy színész, aki mielőtt páratlan jelenetét eljátszaná, maga előtt bocsátja a kisebbeket.“^{18*} A kisebbek: Telegdi, Monoszlai, Peechy, a letűnő század utolsó katolikus harcosai, a hősnek hagyományoznak egy

¹⁸ Révai: i. m. 691. l.

^{18*} Szekfü: i. m. IV. k. 286. l.

eszme-örökséget, egy zászlót, mely már kisebb győzelmeket kivívott ugyan, de a diadal előtt kihullott a zászlótartó kezekből. Pázmány felfogja azt s az új század elején viasszaszorítja vele az újítás hőseit s biztosítja annak az eszmének győzelmét, amely nemcsak az örökség pietisztikus megbecsüléséből, de rendíthetetlen meggyőződéséből fakadt.

Héroszi munkát végzett, de győzelmének megvoltak az előfeltételei. Más lett már az életfelfogás, más az erkölcsi és politikai nézet, más a törekvés, más után vágyódik a mult században annyira meggyötört emberi szív. Más az irodalmi élet és a külső élet képe is. Egyszóval minden előbbi lélektani jelenségre bekövetkezett a reakció. Az emberek megunták a szabadság hullámvását, a politikai és erkölcsi nézetek örökös zűrzavarát, a haladás nyughatatlan javítását. „Mint a vándor, aki útra kel és gyönyörködik a vidék gyönyörűbbnél gyönyörűbb szépségein, elragadtatva nézi a hegyek és völgyek fenséges alakulását és örül, hogy kiszabadult otthona egyhangúságából, úgy érezte magát az emberiség a XVI. században. Csakhogy végre az utas is befárad az örökös változatosságba, nyugalomra van szüksége.”¹⁹

A XVII. század a tekintély, a rend, a szív, uralma után epekedve,^{19*} Pázmánynak megkönnyítette ugyanazt a harcot, munkát, amiért elődjei sokszor eredménytelenül küzdöttek. „A páratlanul kedvező helyzetben minden meg volt számára, amit a század és az általa képviselt ügy kívánt: a népnyelvnek szinte zsúfolt gazdagsága, amelyet még egy nagyarányú friss nyelvképzelet táplált; egy egészen új rendtől kapott európai műveltsége s a katolikus restauráció irányában kiképzett lelkisége, szónoki készsége, mely a latin szónokokra emlékeztetett tudásának enciklopédikus felszerelésével.”²⁰ Akár nyelvi, akár tartalmi, akár irodalmi szempontból nézzük Pázmányt, akár a szellemtörténeti és formai eredményt vizsgáljuk, amely műveiben leszűrődik, monumentális sikerekről számolhatunk be. Nyelve oly erőteljes és tösgyökeres magyar, mintha „sohasem

¹⁹ Bodnár: i. m. II. köt. Budapest, 1892. 5. l.

^{19*} Bodnár: i. m. I. 211. l.

²⁰ Brisits Frigyes: A XVII. század magyar irodalma. Debreceni Szemle, 1930. 232. l.

távozott volna a Körös partjáról”,²¹ és idegenben is csak magyar szó került volna a tolla alá. A tartalom, amit szigorúan zárt rendszerében „az irodalmi mondat művészetében”²² rögzít meg, még a múlt hitvitáinak eszmevilágát tárja elénk, de ő már nemcsak támad és cáfol, hanem meg is oldja a problémákat. Költői ellágyulás vesz erőt rajta a templom szentséges csendjében, — a szószekben elhalkul benne a harci kedv „teljes szélcsend honol lelkében . . . leteszi a fegyvert, amellyel az irodalom terén oly sok sebet ejtett.”²³ Szónoklatai is inkább a logikus főt, mint az érzelmek lelkes emberét mutatják. „Sohasem tesz kísérletet, hogy a misztikus elragadtatás légkörébe emelkedjék. Mindig az égre mutat, de a földet sohasem hagyja el.”²⁴ A szószéken nemcsak dogmatikus fejtegetésekbe bocsátkozott, de az erkölcsi kérdésekkel is foglalkozott.

Stílusa a XVI. századbeli hitvitázókéval összehasonlítva úgy hat, mint egy puritán templom mellett egy fényes barokk: a XVI. század építészetének ezen nagy imponáló megjelenésében, gazdag, díszes belső kiképzésében összpontosulnak az új műveltségi és vallási igények: a friss erőre kapott katolikus hit, az újonnan megjelenő barokk stílus freskóival, erkélyeivel, oszlopaival és pilléreivel, gazdag aranyozásával és sokszor kihívóan egymásba tekeröző díszítő elemeivel, nemcsak szemkápráztató remeket akart adni, de egyúttal ki akarta fejezni a megújult lelki áhítatot és megerősödött hitet. Ha a barokk építészeti sajátyságot átviesszük Pázmány írói stílusára, akkor a körmondatokban, népies szólásokban közmondásokban megtaláljuk azt a mozgalmasságot és élénkséget, amit a vallási felbuzdulás az anyagra is rálehel és a szellemet is a barokk műveltség szolgálatába ihlette.

De Pázmánynál az új ízlésfajta természetes formája az ő nagy meggyőződésének, nem divat, nem keresett artisztikum, hanem lélek. Kirívó barokk-elem csak egy tűnik fel: drasztikus népiessége, de ennél is a végcél a hitbeli meggyőződés.^{24*}

²¹ Fraknói: Pázmány Péter élete. Budapest, 1886. 70. l.

²² Brisits: u. ott.

²³ Fraknói: Pázmány Péter 1570—1637. Budapest, 1886. 70. l.

²⁴ Fraknói: u. ott. 67. l.

^{24*} Horváth János: A barokkizlés irodalmunkban. Napkelet, 1928.

Pázmány munkái közül a korszakunkhoz tartozó időben csak kettőt nyomtak Nagyszombatban, a többi Pozsonyban, egynéhányat Bécsben és Grácban, egyet Prágában. A két Nagyszombatban nyomtatott könyv közül az egyik a „*Felelet...*“ 1603-ban jelent meg. Ebben a nagy vallási reformátor és hitvédő választ ad Magyar István támadásaira. A protestantizmus az ország romlásáért a katolikusokat tette felelőssé. Ezt a vádat fejtegeti Magyar 1602-ben Sárvárott megjelenő könyvében. Forgách Ferenc nyitrai püspök felszólítására néhány hónap alatt megírta a választ, melyben ügyesen visszahárítja ellenfelére, azaz a lutheránusokra a támadást. A könyv hat részre oszlik. Az első a tartalom tagolása. Itt elmondja az ellentábor állításait, a többi ötben megadja a feleletét. Így: a lutheristák és kálvinisták vallása új, a katolikus hit nem emberi találmány, az egyházi emberek gonosz élete semmit sem árt az igaz vallásnak és hogy a lutheristák élete sokkal gonoszabb. A katolikusok nem bálványozók és végül: nem a katolikusok okai az ország nyomorúságának, hanem a lutheristák.

Nyelvi szempontból itt már a nagy Pázmány mutatkozik be előttünk. Ha a protestánsok megnyerték a szíveket a magyar szó édes zenéjével, Pázmány visszahódította tőlük oly nyelvvél, mely századokra terjesztette ki frissítő hatását. Komoly fejtegetéseit idézetek, körmondatok, gúny és tréfa élénkítik. Ezzel eléri, hogy az olvasó nem fárad bele, mint a kornak hasonló tartalmú és célú nehézkes ütemű munkáiba. Hasonló dicsérettel nem szólhatunk érveléséről, ezek nem mindig épültek erős alapra. Személyeskedik, mint ellenfelei, de mentsége a kor felfogása, amely hajlandóbb volt a durvaságot erőnek, a finom modort gyengeségnek minősíteni.^{24**} Másrészt, ha meggondoljuk, hogy a polémikus iratot alig néhány hó alatt készítette, nem tagadhatjuk meg a lángelmének kijáró csodálatot.

E könyvét tudósoknak írta: ez abból is kiviláglik, hogy a latin idézeteket nem ismétli magyarul, mint Monoszlai, hanem magától értetődőnek tartja, hogy akinek szánta, megérti. Erre vontakozólag felhívja az olvasót, hogy ne csodálkozzék a deák sentencián, mert annak nagyobb ereje van, mintha más nyelvre fordítanók.

^{24**} Fraknoi: u. ott. 34. l.

1609-ben jelent meg Nagyszombatban nyomtatott másik könyve: „Az nagy Calvinus János Hiszek Egy Istene” c. vitairat. Szabó Károly szerint egyetlen példánya a máramaros-szigeti ref. liceum könyvtárában van. Az állítás téves, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában is megvan. A hitért és a katolikus egyházért mindenre kész, elszánt apologéta szólal meg a műben. Nemcsak a protestáns hitvitázók fogták fel a támadás életét, hanem a protestáns rendek is úgyannyira, hogy az 1609. évi országgyűlésen a jezsuiták kiűzését s a könyv szerzőjének példás megbüntetését követelték. S amikor magyar nemességére hivatkozva, önérzetesen visszautasítja a megbélyegző büntetést, látjuk, hogy a 12 évi távollét nem szakította el őt hazájától, szülőföldjétől, anyanyelvétől.

A vitairatban tizenkét ágazatra osztja Calvin Jánosnak támadásait és protestáns munkákból vett idézetekkel cáfolja a predestinációt és más protestáns tanokat. Az egyes ágazatok végén úgy alakítja át a Credo szövegét, ahogy szerinte Calvin tanainak hangzania kell. A végén polémikus módján az evangélikus nevet fejtegeti. Melyik hát a kettő közül az evangélikus; Ugyanazon evangéliumtól neveztetnek, mert „az Luther evangélium azt tanítja, hogy az Krisztus teste jelen vagyon természet szerint az Úr vacsorájában, az Calvinus evangéliuma azt tanítja, hogy jelen nincsen.” E műben Pázmány nem mutatkozik meggondolt tárgyilagos polémikusnak, immanens kritika helyett oly kíméletlenül személyeskedő, hogy magára zúditja a protestáns rendeket.

Szabó Károly tanúsága szerint még két másik könyvét, Kempis-fordítását és a Vasárnapi és ünnepi prédikációkat is Nagyszombatban nyomták; az elsőnek csak tizennegyedik kiadása került ki a nagyszombati nyomdából. A prédikációk 1636-ban Pozsonyban érte első kiadását, csak 1695-ben került sorra a második kiadás Nagyszombatban.

Pázmány nagyszombati munkásságától nem szigetelhetjük el pozsonyi irodalmi tevékenységét és térítő munkáját. Bár Pozsony külön művelődési központ volt s önálló szerepet vitt a XVI. és XVII. században, a kapcsolat a két város között annyira erős volt, hogy értekezésünkben egészen nem zárhatjuk ki. Annál is inkább érdekel bennünket a két város közötti viszony vizsgálata, mert joggal feltehetjük a kérdést, hogy Páz-

mánynak miért csak két munkája került ki a nagyszombati nyomdából? Adhatnók a kérdésre azt a feleletet, hogy 1610-ben meghalt Peechy Lukács s nem volt oly könnyű dolog katolikus szempontból is megbízható nyomdai vezetőt találni. Egyik oka lehetett talán az is, de teljes magyarázatát történelmi és politikai szempontok adják.

A háromrésze szakadt ország azon részének, amely Habsburg uralom alatt állott, Pozsony volt a fővárosa, az ország koronázási és országgyűlési helye, itt székelték az ország főhivatalnokai, itt volt a magyar kamara.²⁵ Fekvése még kedvezőbb, mint Nagyszombaté. Az osztrák tartományok közelsége megkönnyíti a középeurópai hatalmakkal való érintkezést s a Habsburg-dinasztia érdekei Pozsonyban alkalmas támaszpontot találnak keleti missziója s európai hatalmi állása megszilárdítására.²⁶

Pázmány mint esztergomi bíboros érsek, itt töltötte az év legnagyobb részét, mivel mint politikus, a politikai élet akkori központjához, Pozsonyhoz volt kötve. A nagy térítő érsek diplomáciai elfoglaltsága mellett sem tévesztette el egyházának érdekeit. Fájdalommal látta, hogy az országos központ legnagyobb része protestáns s természetszerűen törekvései közé sorozta, hogy a várost megnyerje az ellenreformáció számára s benne a katolicizmust uralomra segítse. A célhoz vezető eszközök ugyanazok voltak, mint az első ellenreformátoroknál: buzgó papok nevelése, jó iskolák, irodalmi harc. Pázmány nem késlekedik. Betelepíti a jezsuitákat, akiknek oktató és nevelői módszeréről már korábban beszéltünk; a leánynevelés biztosítására apácákat telepít s végül a Forgách Ferentől 1608-ban v. 1609-ben alapított pozsonyi érseki nyomdában egymásután jelenteti meg polémikus iratait és a katolikus vallási áhítatot előmozdító könyveit.

Itt jelenik meg főműve, a Kalauz, a Prédikációk, Alvinczi-vel folytatott polémiája. Ha kötelességei távoltartják érseki székhelyétől, innen irányítja a szellemi harcot, „apró füzetei és hatalmas kötetei mintegy a csatározó vitéz kardcsapásait és

²⁵ Fraknoi: Pázmány Péter és kora. II. köt. Budapest, 1869. 233. l.

²⁶ Ortvyai Tivadar: Pozsony város története. IV. k. Pozsony, 1912. V. l.

faltörő ágyú-óriás rázkódtató dörgését képviselik.”²⁷ Így kapcsolódik Pázmány pozsonyi irodalmi munkássága Nagyszombat-hoz s a kettős működés adja együttesen a nagyszerű ellenreformatori sikereket. A történelem megismétli a két város viszonyában azt, amit a szereplő személyeknél láttunk. Amikor Telegdi elhallgat, lángelméjű örököse átveszi a szót. A nagyszombati nyomda húsz évig nem hallat magáról, Pozsonyban ekkor alakul ki az irodalmi központ. A további tárgyalás azonban már meghaladja feladatunk korlátait.

Pázmány Péter fellépése nemcsak a katolikus egyház diadalát jelentette; írói tevékenységében leszűrődik egy nagy irodalmi nyereség: a könyvkultúra megszilárdul és győztes marad akkor is, amikor elhalkul a harci riadó, író és a közönség, ízlés és esztétikum másfelé fordul és amikor az irodalmat a korkövetelmény új mederbe tereli.

Nagyszombat írói a tárgyalásunkba tartozó időben egyaránt típust képviselnek, de nem egy zárt szellemi területen, hanem bekapcsolódnak abba a korba, amelynek nemcsak általános emberi vonásait, ez esetben a mindent felülmúló vallásos érzést képviselik, hanem az általános európaít is és részben előmozdítói egy olyan szellemi evolúciónak, amely nem marad meg Nagyszombatban, hanem kihat az egész Magyarországra.

²⁷ Fraknói: Pázmány Péter élete. 47. l.

III.

Irodalmi élet Nagyszombatban.

A történeti szemle elvégzésével és az írói típusok áttekintése után még foglalkoznunk kell azzal az irodalmi nyereséggel, amely Nagyszombat központi helyzetéből származott.

Látjuk, hogy az új vallásos irányzat következtében a katolikus felfogás átszivárog az ország nyugati végén meghúzódó városkába, amely lassan a katolicizmus végvára lett, ahol az Egyháznak eleinte csak néhány apostola mert szembehelyezkedni az új áramlattal, hogy ugyanolyan eszközökkel, mint amilyenekkel ellenségei dolgoztak, védelmébe vegyék vallásuk tizenötszázados tradícióját, majd támadásukkal győzelemre segítsék annak eszméit.

A reformáció első nyeresége: a magyarnyelvűség, Nagyszombat írói között is megtalálta fejlesztőit. Telegdin, Peechyn, Monoszlayn keresztül egyenes vonalban fejlődött az új írásmódor, szépült a kifejezés formája, hogy Pázmányban már mint nyelvművészet jelentkezék.

A közös irány és közös cél tömörítette Nagyszombat íróit; még a dilettánsok is felvették a tollat, hogy meggyőződésük szolgálatába állítsák. A harc már nem korlátozódott az iskolákra és a szószékre, mert a technikai haladás, a nyomda felállítása lehetővé tette az egyre szélesebb olvasótábort biztosító irodalom létrehozását és megindult Nagyszombatban egy mai szemmel nézve primitív, de akkori viszonylatban rendkívül jelentős irodalmi élet. Itt kezdődik a hitvitázó irodalom, s mind a katolikusok, mind a protestánsok legjobbjaikat küldték az irodalmi harcba. Telegdi Bornemiszával, Pázmány Magyarival áll szemben, de mindkét részről találunk másokat is, akik egész tudásukkal védelmezik meggyőződésüket és támadják a másik táborn. A folytonos személyeskedés, cáfolás új harcra tüzelte az

írókat, lassan kialakult az írói folytonosság, nyomában pedig egy új olvasóközönség, amely nem esztétikai élvezetből olvasott, hanem a század lélektani követelménye kényszerítette, hogy a különböző oldalról áramló eszméket magának megőgítse.

Ez a közönség magábanfoglalt minden társadalmi réteget. Papok és tanárok voltak az első irodalmi indítók, a lelkekért folytatott küzdelem is előbb a papság felé irányult, majd kihatott az ifjúságra. Peechy Lukács a családok megnyerője, Monoszlay az úri rendért, Telegdi az alsó népért és a nemzetért egyaránt harcolt. Pázmány már az egész országért szállt sikra; terveiben ott volt a főúri rend, a köznemesség és jobbágyság egyaránt. Terjedt az olvasókedv, az írnitűdás már nemcsak a legmagasabbak privilégiuma volt, hanem a köznemesség is részt kért belőle, sőt a nép is nemcsak hallani, de olvasni akarta a szent könyveket és a megoszlott vallás polémiáit.

Az irodalmi élet legfontosabb anyagi tényezőjének, a nyomdának megalapításáról már szóltunk, itt csak a nyomda forgalmáról kívánunk megemlékezni.

A megalapítástól, tehát 1578-tól 1640-ig a következő nyomtatványok megjelenéséről van tudomásunk (teljeség kedvéért felsoroljuk itt az értekezésünk körébe nem tartozó latin nyelvű munkákat is):

1578. *Lorenzo Magio*: Canones, seu leges eorum, qui in sanctissima congregatione B. Mariae semper virginis, quae in seminario episcopali olomucensi instituta est, vivunt. confirmatae, ac privilegiis donatae a summo Pontifice romano, Gregorio XIII. Impressi Tirnaviae, Anno Domini M. D. LXXVIII. — 4 r. 12 levél.

(Sztripszky 2474. sz.)

„ **okt. 7. *Telegdi Miklós*:** Az Evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon és egyeb innepeken esztendoe által, az Anyaszentegyhazban oluasni es Predicallni szoktanac, Magarazattyanac Masodic resze.¹ Melly magaban foglalyla Hvsvettol fogva, Adventig valo vasarnapi evangelio-

¹ Első része Bécsben jelent meg 1577-ben (R. M. K. I. 122. sz.).

mokat egy nehany egyeb innepeknec, (mellyeknec szamat meg talalod, ezt è levelet fordetvan) Evangeliomial, egyetembe, Iratot Telegdi Miklostul, Esztergami praepostul. 2. Corint: 4. Meg nem hamisettyvc az Istennek igeiet, hanem az igasságnac ki ielenteséuel, aianlyuc magunkat, minden embereknek lelki esméretinél az Isten eloet. Nyomtattatot Nagy Szombatban, az felseges Romai Chaszarnac Kegyelmes engedelmeboel, vgyan azon Telegdi Miklos hazánal. M.D.LXXVIII. Esztendoeben. — 4 r. 460 *levél*.

(Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár I. köt. 145.sz.)

- 1578.** *Pécsi Lukács*: Kalendarium. Ez a mostani M.D.LXXIX esztendoeben toertendoe neminemue dolgokrul: Annak foeloette, az idoenec naponkent koeutkezendoe allapattyarul iratot Itelet. Irta Slovacivs Peter Craccai Astrologus. Magyarra fordetotta Peechi Lukach. Ez esztendoeben, ide mi felénc, à Napba es a holdba, semmi fogyatkozás nem leszen. Nyomtattatot nagy Szombatba. 1579. — 8 r. 48 *levél*.

(R. M. K. I. 159. sz.)

- 1579. máj. 3.** *Ransanus Péter*: Epitome Rervm Hvngaricarvm, Velut per Indices descripta, auctore Petro Ransano, apud Mathiam Regem, olim Regis Neapolitani, triennium legato. Impressvm Ternaviae: Eliminatione et Relectione, Lucae Peechi Pannonij. M.D.LXXIX. — 8. r. 187 *levél*.

(R. M. K. II. 152. sz.)

- „ **okt. 23.** *Perneszi Andrasnac* valasz tetele, a Bornemisza Peter levelere, mellyet az ue oerdoegi kesertetruelet irot koenyve eleibe nyomtatot. Prouerb. 26. Meg felely à bolondnac, az ue bolondsága szerent, hogy ne lattassec magánac boelcznec lenni. Nyomtattatot, Nagy Szombatba 1579. Esztendoeben. — 4 r. 15 *levél*.

(R. M. K. I. 160. sz.)

- 1580.** *Telegdi Miklós*: Ordinarivm Officii Divini, Secvndvm consvtdinvm Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis: à mendis purgatum & editum, opera & expensis Reuerendissimi Domini Nicolai Telegdini, Episcopi Quineecclesiensis & in spiritualibus Administratoris Archiepiscopatus Strigoniensis. Impressvm Tirnaviae. In Aedibus eius-

dem Reuerendissimi Do: E: Q. Q.: 1580. — 8 r. 164 levél.

(R. M. K. II. 160. sz.)

1580. március. *Telegdi Miklós:* Az Evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon, es egyeb innepeken esztendoe által, az Anyaszentegyhazban oluasni es praedicallani szoktanac, Magyarazattyánac Harmadic Resze. Mely magaba foglalyla à Szentec innepire valo Euangeliomokat. Iratot Telegdi Miklostul Peechi Pispoektuel. 2. Corint: 4. (mint a fentebbi könyvénel) Nyomtattatot Nagy Szombatba, vgyan azon Telegdi Miklos hazánal. A felseges Roma Chaszarnac engedelméboel. M.D.LXXX. esztendoebe. — 4 r. 388 levél.

(R. M. K. I. 176. sz.)

„ *Telegdi Miklós* nac Peechi Pispoe knec felelete, Bornemisza Peter nec feitegetés neuue koenyuére. Mellybe foekeppen, az iochelekedetek nec iutalmáru l valo igaz keresztyéni tudománt oltalmazza. Iol lehet egyebreis mindenre választ teszen, valamiben Peter az ue vallásat ellenzi. Ecclesiastici 16. Az irgalmasság helt szerez, kin ec kin ec mind az ue chelekedet in ec erdeme szerent. Nyomtattatot Nagyszombatba M.D.LXXX. esztendoeben. — 4 r. 105 levél.

(R. M. K. I. 177. sz.)

„ *Telegdi Miklós:* Roeuid Irás. Melyben meg bizonytatic, hogy a Papa nem Antichristus: De azoc, à kic uetet annac neuezic, az Antichristus nac tagiai. Irta Telegdi Miklos, Peechi puespoek. Sz: Judas Apostol. Ezec à Birodalmat meg utállyác, es à meltoságot szidalmazzá c. Nyomtattatot, Nagy Szombatba 1580. estendoebe. — 8 r.

(R. M. K. I. 178. sz.)

1581. nov. *Telegdi Miklós:* Egy Nehany Jeles Okai mellyekert Telegdi Miklos Pechi Puespoec nem ueheti es nem akaria uenni Luter Martonnac es az ue maradekinac tudományát. Ad Ephesios 4. Toekelletes ferfiuuá legyuenc à Christus nac meg allapadot oereg uoltanac merteke szerent. Hogy immar ne legyuenc testoua habozo gyermekek: Es à tanetés nac minden szeleitu el alá fel ne hordoztassunc, az emberek nec alnokságoc es chalardságoc által, mellyel igyekez nec meg chalni. Nyomtattatot Nagyszombatban

1581. esztendoebe szent Mihály hauaba. — 8 r. 94 levél.

(R. M. K. I. 184. sz.)

1583. *Telegdi Miklós*: Agendarius. Liber continens ritus et caeremonias, quibvs in administrandis Sacramentis, benedictionibus, et alijs quibusdam Ecclesiasticis functionibus, parochi et alij curati, in Dioecesi et prouincia Strigoniensi vtuntur. Quibus additae svnt, Lingva vernaculva, piaae et catholicae aliquot exhortationes, ad eos, qui vtuntur Sacramentis, et qui eorum administrationi intersunt Quorum omnium Cathalogum uersa pagella inuenies. Tirnaviae Anno Domini M.D.LXXXIII. — 4 r. 224 levél.

(R. M. K. I. 204. sz. és II. 178. sz.)

„ **végén.** Kalendárium az 1583. esztendő utolsó negyedére. (XIII. Gergely pápa naptárjavítását életbeléptető első magyar nyelvű naptár.)

(Gulyás: i. m. 188., Fraknói: Egy jezsuita diplomata hazánkban.

Kath. Szemle, 1902. 705. l.)

„ **végén.** Kalendárium és az Egeknek s Tsillagoknak forgásából az Időnek naponként való Itélete M.D.LXXXIV. Esztendőre. Magyarra fordítatott Slovaciuss Péter mesternek Krakкаи Astrologusnak írásiból. Nyomtatta Otmár Bálint. — 8 r. 40 levél.

(R. M. K. I. 210. sz., Sztripszky 1820/a. sz.)

1584. elején. Pápai bulla, mely búcsút engedélyez mindazoknak, akik töredelmesen meggyónnak és imádkoznak a kereszténység felszabadulásáért a tötök iga alól.

(Gulyás u. ott, Fraknói u. ott.)

„ **elején.** Irat magyar nyelven: az egyháznak a búcsúról szóló tanítása és a búcsú védelmezése a protestánsok támadásai ellen.

(Gulyás u. ott, Fraknói u. ott.)

„ **aug.** *Telegdi Miklós* — *Mosóci Zakariás*: Decreta Constitutiones et Articvli Regvm Inclyti Regni Vngariae, Ab Anno Domini, Millesimo Trigesimo quinto, ad annum post Sesquimillesimum Octogesimum tertium, publicis Comitijis edita. Cum Rervm Indice Copioso. Tirnaviae Cum Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis gratia & priui-

legio. Anno Domini M.D.LXXXIII. recens impressa. — 2 r. 404 levél.

(R. M. K. II. 183. sz.)

15?? *Telegdi Miklós*: . . . Capita doctrinae Christianae compendio tradita, ut sit ueluti paruus Catechismus Catholicorum . . . 8 r.

(R. M. K. II. 314. sz.²)

1588. szept. 18. *Monoszlai András*: Apologia a koezoen-seges keresztyen hit agazatinac: es az anyaszentegyhaz bizonyos foe vallasinac oltalma, David Janos felelete ellen, ki ellenzette Telegdi Miklos, Peechi Pispoek irasat mellyben nem akarta Luthernecc vallasat venni. Iratot Monoszlai Andrastol, Posoni Praepostol. Az hiw egyigyü keresztyeneknec, igaz hitben valo gyarapodasokért, az derec sz: irasbol, sz. doctorokból, es az igasság ellenzoeknec vallasokbolis. Rom. I. Halakat adoc erettetec Istennek, az Jesus Christus által, mert hitetec a szeles vilagon hirdetetic. Sz.: Agost: lib. 2. contra literas Petil: cap:51. Mit mivelt neked az Romai egyhaznac széki, melyben Peter uelt, es ugyan azonban most Anastasius uel? Sz: Hieron: Epist: ad Pamach: et Oceanum. Valaki vagy te vy tudomannac Mestere, kerlec tegedet, az Romaiaknac hagy beket, engedgy az hitnec, mely az Apostol által dicher-tetet. Nyomtatot Nagyszombatba M.D.LXXXVIII. eszten-doebe. — 4 r. 228 levél.

(R. M. K. I. 224. sz.)

1589. jan. 17. *Monoszlai András*: De Invocatione, et Veneratione Sanctorum. Az Szenteknec hozanc valo segetse-gekrueel hasznos Koennyve, Az Keresztyeneknec igaz hitben valo epueletekért. Most Iratatot, Monoszlai Andrastol Posoni Praepostul. Baruch 3. Israhelnecc hatalmas ura Istene, halgasd meg Izrahelboel megholtaknac imadsagit, es az ue fiainac, kic te eloetted uetkeztenec koenyoergesit.

² „Kétségtelenül nagyszombati nyomtatvány — mondja Szabó (R. M. K. II. 314. sz. alatt jegyzetben). — Szerzőjének Canisius Pétert, kiadójának Telegdi Miklós pécsi püspököt tartom, annyival is inkább, mert egyetlen ismert csonka példánya Telegdiinek Nagyszombatban 1580 és 1581-ben nyomtatott két más magyar munkájával egybe volt kötve, midőn az Erdélyi Múzeumba került.”

Sz: Agoston in Psal: 85. Az Martyroc Christusnal uannac, esedeznec érettünc, meg sem szünnec erettüenc ualo esedezesec, hanem midoen meg fogyatkoznac, hozaioc valo fohazkodasinc. S. Ambrus: Lib: de viduis. Kérnuenc kel az Angyalokat érettunc, kic nekuenc segetszeguenkre adat-tanac, kérnuenc kel az Martyrokat, mert esedezhetnec bueneinkért, kic magoc uetkeket mosogattac. Nagyszombatba nyomtattatot Anno M.D.L.XXXIX. — 4 r. 294 levél.

(R. M. K. I. 229. sz.)

1589. júl. 12. *Monoszlai András*: De cvltv Imaginvm. Az Idvoessegre intoe képeknec tiszteletiroel valo, igaz tudomány, Iratot, Monoszloi Andrastol Pisoni Praepostol. Psal: 98. Magasztallyatoc vrvnkat, Istenuenket, es imagyatoc labainac samoliat, mert szent. S. Basilius Epistola ad Julianum. Az szentec kepit, tisztelem es imadom; mert a szent Apostoloc tanetuan, nekuenc adtac, es sohul nem tiltottac. Nagyszombatba, M.D.L.XXXIX. — 4 r. 170 levél.

(R. M. K. I. 230. sz.)

1590. A Magyar Udvar által fel állittatott Sz. Háromság Congregatiójával feltett tzelunkról való beszélgetés. N. Szombat. 1590. — 2 r.

(R. M. K. I. 235. sz.)

„ **okt. Pécsi Lukács**: Calendariom es az Mostani M.D.L. XXXXI. esztendoeben toertenendoe neminemue dolgokrul Annak foeloette az idoenec napankent koeuetkezendoe allapottyarul iratot itilet. Az Craccai Fontanus Balint irasabul Magyarra fordetotta Peechi Lukach. Nyomtatatot nagy Szombatba Anno M.D.LXXXXI. — 16 r. 32 levél.

(Sztripszky 1828. sz.)

1591. jan. 15. Pécsi Lukács: Szent Agoston Doktornac, elmelkedoe: magam beszelloe: es naponkent valo imadságít: az keresztyen attyafiáknac epueletire, magyarra fordeta, Peechi Lvkach. Psal: CL. Minden lelec dicherie az vrat. Nyomtatatot Nagy szombatba. M.D.XCI. — 8 r. 192 levél.

(R. M. K. I. 249. sz.)

1591. szept. 29. Pécsi Lukács: Az Keresztyén Szvzeknec Tisztességes koszoroia. Melyben minden ue ioszagos erkoelchoek, az koezoenseges viragoc altal ki ielentetnec, es kepeztetnec. Az idegen nyeluen irokat koeuetuen, Ma-

gyarul ira Peechi Lukach. Apoc. 2. Legy hiu mind holtig, es meg adom neked az eletnec coronaia. Nyomtattatot Nagyszombatba: M.D.XCI. — 8 r. 196 levél.

(R. M. K. I. 250. sz.)

1593. *Monoszlai András*: Brevis ac Catholica Confvatio Impiorvm Novorvm Articulorvm nuper in Galantha à Sacramentarijs Concinnatorum. Avthore Andrea Monozloi, Ecclesiarum Posoniensis, ac Felhaeuiziensis Praeposito. 2. Thes: 2. Eo quod charitatem veritatis non receperunt, vt saluifierent: Ideo mittet illis Deus operationem erroris, vt credant mendatio, & iudicentur omnes, qui non crediderunt veritati, sed consenserunt iniquitati. Impressum Tirnaviae, Anno Domini 1593. — 8 r. 79 levél.

(R. M. K. II. 244. sz.)

- 1594^a. *Pécsi Lukács*: Az Keresztyen Hadakozasnac Tuekoere. Melyben, minden Hadviseloec: Hadnagyoc, Szazadosoc, Es Egyeb Vitezloe nép: azok is kic ueket az taborban koeuetic & c. Eleteknek artatlansagat es rend tartasat, haszonnal megtekinthetic. Peechi Lvkach Által Irattatott. Luc: 3 Senkit meg ne nyomorechatoc, Senkit boszual ne illessetec: Hanem fizetetekcel meg elegdgyetec. Nyomtattatot Nagy Szombatba. — 8 r. 178 levél.

(Sztripszky 1829. sz.)

1596. *Pécsi Lukács*: Agendarivs. (Telegdi 1583-i Agendariusának új kiadása. Címe mint ezé — l. fent, — bővítés csupán:) . . . Complacentia et expensis, Reuerendissimi D. D. Ioannis Kuttassi, Episcopi Jauriensis, ac per Hungariam Cancellarij: Elimatione uero et relectione Lucae Pechii Fiscalis Eccles: Strigoniensis, secundario impressus. Tirnaviae Anno Domini M. D. XCVI. — 4 r. 118 levél.

(R. M. K. I. 284. sz., II. 263. sz. és Sztripszky 1836. sz.)

- ” *Telegdi Miklós*: Keresztieni tudomannac Roeuid Sommaia. Irattatot deakul Canisius Petertuel, Magyarra fordettatot Telegdi Miklostol. Melynec é végen, egy néhány aietatos imadsagokatis talal a keresztyen olvasso.

^a A megjelenési évére vonatkozólag v. ö. Gulyás: i. m. 193. l.

Nyomtattatot Nagy Szombatban M. D. XCVI. esztendoeben. — 16 r. 8 levél.

(Sztripszky 1837. sz.)

1597. *Pécsi Lukács*: Calendariom és ez mostani MDXCVII. esztendoeben toertenendoe néminemue dolgokrol. Az Craccai Bernard Doctor irásából Magyarra fordéta Peechi Lvkach. Nyomt. Nagy-Szombatba. —

(R. M. K. I. 295. sz.)

- „ **aug. 1.** *Pécsi Lukács*: Hasznos Orvosság. Minden lelki betegségek ellen, ez mostani tantorodasoc, Es Tevelygesekben, az igazság szeretoeknec hasznokra, es oeroekre valo neuedekensegekre, igen roeuideden kesztetetet. Peechi Lukach Magyarvl Ira. Basil: Mag: ad Eccles: Anti: Mellyeket az szent attyaktul tanultunc, azokat az kerdezoeknec niluán hirdettyuc. Nyomtattatot Nagy Szombatba, M.D.XCVII. — 8 r. 122 levél.

(R. M. K. I. 294. sz.)

1598. **szept. 1.** *Pécsi Lukács*: Az test kornyvl valo het irgalmassagnac chelekedetiroel. Mellyeknec gyakorlassat aianlya minden keresztyen atyafiaiainac. Peechi Lvkach. Iuetec hozzám attyamnac aldotti, ehesztem, szomiuhoztam, szarandoc uoltam, mezetelen, beteg, fogoly, es halot, es az én kisdedimbe meg koenyebetettetec engemet. Math: 25. Nyomtattatot Nagy-Szombatba, 1598. — 8 r. 96 levél.

(Sztripszky 1841/a sz. és R. M. K. I. 305. sz.)

- „ *Pécsi Lukács*: Calendariom. Es ez Mostani M. DXCIX. Esztendoeben toertenendoe dolgokrol. Annac foeloette az idoenec naponkent koeuetkezendoe allapaty-tyarul iratot itilet. Az Craccai Bernard Doctor irasabul Magyarra fordita, Peechi Lukach. Az holdban fogyatkozás leszen, az orosz lany felben Boeit eloe honac 10. napian 3 or: reggel, midoen eppen meg tellyesedic, eleit lathatyuc. koezepit es veget nem, az nap foel kelesért nekuenc nem artalmas, hanem az nap nyugaton lakozocnak: tart az egesz fogyatkozás, es megteres 3 or. 38 minut. Nyomtattatot Nagy Szombatba. — 16 r. 32 levél.

(Sztripszky 1843. sz.)

1600. **tavaszán.** *Monoszlai András*: De Gratia, ac libero hominis arbitrio, et volvntate Dei. Az Isten malasztlyarol,

az szabad akaratrol, es az Istennec Akaratyarol valo tudomany. Iratot Monozloi Andrastvl Veszprimi Pispektuel, es Posoni Praepostul. Eccl. 15. Ember eloet uagyon az élet, es halal, ualamelliket keduell, meg adatic neki. August: lib: de gratia, et libe: arb: cap. 3. Valaki az szabad akaratot tagadgya, az nem Catholicus. I. Cor: 3. Istennec segetoe társai vagyunc. Nagy Szombatba nyomtatatot Anno 1600. — 4 r. 332 levél.

(R. M. K. I. 314. sz.)

1603. *P á z m á n y Péter*: Felelet az Magiari Istvan Sarvari Praedicatornac, az Ország romlása okairul, irt koeniuerre. Iratot Pazmani Peter által. Isai. 30. V. 11. Aperiuntur portae tuae iugiter, die ac nocte non claudentur, vt afferatur ad te fortitudo gentium, et reges earum adducantur: Gens et Regnum, quod non servierit tibi, peribit, et gentes solitudine vastabuntur: Nagy Szombatba, Anno M. D. CIII. — 4 r. 295 lap.

(R. M. K. I. 385. sz.)

- „ Halotti beszéd Rákóczi Zsigmond felett Ecseden.
— 4 r.

(R. M. K. I. 386. sz.)

- „ *P é c s i Lukács*: *Calendariom Es Ez Mostani* M. D. CIII. Estendeben Toertenendoe Dolgokrol: Annakfoeloette, az idoenec naponkent koevetkezendoe allapattyarul iratot itilet. Az Craccai Ioannicvs Gabriel Doctor irasabol Magyarra fordéta, Peechi Lvkach. Ket fogyatkozás leszen az hold fenyebe, egyic pinkoesd honac 24 napian, masic sz: Andraz honac 18. napian, ereiec az mas esztendoere nez nec, akkor emlekezet leszen feloeloec, ha Isten eltet. Nyomtattatot Nagy Szombatba. M.D.C.III. — 8 r. 9 levél.

(Sztripszky 1857. sz.)

1609. *P á z m á n y Péter*: Az Nagi Calvinvs Janosnac hiszec egy Istene Az az: Az Calvinvs ertelme szerent valo igaz magiarazattia az Credonac: Mely, az Caluinus tulajdon koenyueiboel, hyuen, es igazán egybe szedettetet, az Caluinista Atiafiaknac lelki eppueletekre, es vigasztalásokra. S. T. D. P. P. (Sacrae Theologiae Doctor Petrus Pazmany.) Nyomtattatot Nagyszombatba, M. D. C. IX.

esztendeben. — 8 r. 152 levél.

(R. M. K. I. 415. sz.)

- 1612. nov. 2.** Kalendarium (az 1613. évre.) . . . Ajánlják Druget Homonnai Györgynek; Nagy Szombatban, Mind szent havának második napján 1612. esztendőben „Ez Kalendariumnak szoerzoei” — 8 r. 38 levél.

(R. M. K. I. 442. sz.)

- 1619.** *Kitonics János:* Directio Methodica Processvs Iudicarii Ivris Consuetudinarii, Inclyti Regni Hvngariae, Per M. Ioannem Kithonich de Kozthanicza, Artivm Liberalivm Et Philosophiae Magistrvm, Causarum Regalium Directorem, & Sacrae Regni Hungariae Coronae Fiscalem. Tyrnaviae. Anno Domini, M. DC. XIX. — 4 r. 434 lap.

(R. M. K. II. 392. sz.)

- ” *Kitonics János:* Centvria. Centarvm Construetatvm Et Dvbiatvm, Ex Decreto Tripartito, Desumptarum & resolutarum. Per M. Ioannem Kitionich de Koztanicza, Artivm Liberal: Et Philosophiae Magistrum, Directorem Causarum Regalium, & Sacrae Regni Hungariae, Coronae Fiscalem. Tyrnaviae. Anno Domini M. DC. XIX. — 4 r. 434 lap.

(R. M. K. II. 393. sz.)

- 1621.** Calendarivm. Az Az: Ez mostani Ezer Hat Szaz Huszon eggyedik Esztendoe napiainak szamlalasa, az koezoenséges Practicaual: Az Planetaknak Aspectusokkal, és az eghi jelekbe valo be lepeseekkel egyetemben: mely esztendoe elsoe az Bissextilis vtan. Az Crakai Sdakowzki Doctor, es foe Astrologus irasából Magyarra fordittatot es ki Nyomtatot. Nagy Szombatban, Mollerus Miklos által. — 8 r.

(R. M. K. I. 516. sz.)

Telegdi nyomdájával nemcsak a nyomdaipar indul meg, hanem a nagyszombati könyvkötészet is, amely a XVII. században Nagyszombatban, de az egész országban is irányította a könyvkötő ipart és sokáig annak élén állott. Egyik értékes darabja és legrégibb remeke a Peechy Lukácstól fordított Szent

Ágoston elmélkedéseit tartalmazó imakönyv, amelynek kötése már Peechy halála után, 1606-ban készült. Ugyancsak nagyszombati nyomtatványban találjuk az első fametszeteket: az 1579-ben Peechy Lukács összeállításában megjelent, magyaros alakokat ábrázoló hónap-fejléceket. Tehát még Telegdi életében megtaláljuk a rajz és sokszorosító művészet egy bizonyos fokát. A nagyszombati nyomdaipar a XVII. században egyre nagyobb lendületet vett és még azután is jóideig vezető szerepet vitt az országban.

A sokszorosított példányok lehetővé tették az egyre olcsóbb kiállítást a kiadóknak és a könyvgyűjtést a közönségnek. Így gazdagodtak a k ö n y v t á r a k és lendült fel a könyvkereskedelem.

Eddig négy nagyszombati könyvtárról tudunk a bennünket érdeklő időpontban. Ezek egyike Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtára. Oláh végrendeletében úgy intézkedett, hogy könyveiből válogasson Telegdi Miklós és Deysth Miklós, a többit pedig osszák ki a nagyszombati szegény sorsú tanulók között. Végrendeletében megokolta, hogy miért kívánja a könyveket szétoztani és miért nem hagyja egész könyvtárát — miként azt várták tőle, — az esztergomi káptalanra. „Szívesen hagyná, — mondja — az egyházmegyére a könyvtárát, de annak van elég és a kanonokok úgysem becsülik meg a könyveket, kézbe sem veszik, még azt a fáradságot is sajnálják, hogy időnkint leporolják.”⁴ Oláh Miklós szatirikus megjegyzése azt sejteti velünk, hogy még a papság sem érdeklődött eléggé akkoriban a könyvek iránt.

Nagyszombat központi irodalma még nem hathatott Oláh Miklós könyvtárának gyarapodására, hiszen a tulajdonképeni irodalmi vezérek csak az ő halála után ragadták meg a tollat, sőt régen óhajtott vágya: a nyomda felállítása is csak halála után valósulhatott meg.

Ugyanezt mondhatjuk *Telegdi* Miklós könyvtáráról is.⁵ Az országos levéltárban őrzött katalógus alapján áttekintést nyerhetünk az összesen 272 műből állott könyvtár tartalmáról. Leg-

⁴ Iványi: i. m. 21. l.

⁵ Nagy Gyula: *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból*. Magyar Könyvszemle, 1880. 37. l.

nagyobbrészt teológiai munkák, néhány földrajzi és természetrajzi, 1—2 klasszikus vonatkozású könyv, de ami igen meglepő, az ő korában oly gazdag hitvitázó irodalmunk egyetlen példánya sem talált helyet könyvtárának hátrahagyott könyvei között. Szinte érthetetlen, hogy hova lettek azok a könyvek, amelyek ellen annyit forgatta a tollát és amelyekre oly hévvel írta cáfolatait.⁶ Mert, hogy olvasta Bornemissza könyvét, az bizonyos, hiszen pontról-pontra adta meg mindenre a feleletet. Ő maga írta prédikációinak első kötetében: „Ha azoknak írásokat kezembe vettem, kik ők maguk sem tudják, mit hisznek, mert álhatatlanok és ön köztük egyetlenek, nem egyébért vettem, hanem csak azért, hogy látnám, honnét volna eredete az ü tévelygéseknek.” Ebből látszik, hogy kereste a gyöngéjüket és megtámadható oldalukat. Vagy talán megsemmisítette azokat azonnal, amint elkészült a válasszal? Erre vonatkozólag nincsen adatunk. 1586 április 20-án bekövetkezett halála előtt két nappal tett végrendeletében a felállítandó jezsuita kollégiumra hagyta összes „eretnek könyveit” és Aquinói Szent Tamás műveit. Hogy az „eretnek” jelző csak a régi eretnekek műveit illeti, vagy voltak közöttük olyan művek is, amelyek ellen meggyőződésének egész hevével harcolt, ezt eddig megállapítanunk nem lehetett.

A harmadik nagyszombati könyvtár a j e z s u i t á k é, akik könyvtár alapítását mindig elsőrendű feladatnak tekintették. Abban az időben Nagyszombatban volt a legnagyobb gyűjteményük. Egy fennmaradt katalógus szerint 1691-ben a kötetek száma 5000-re rúgott és akkor hazánk legtekintélyesebb könyvtára volt. Híres könyvgyűjtőjük volt P. Szentiványi Márton, a nagy könyvcenzor, aki számos értékes kötettel gazdagította a nagyszombati könyvtárt. Jellemző rá az a mondása, hogy legnagyobb büntetése az lenne, ha eltiltanák a könyvtártól.⁷

Pázmány Péter nagyszombati könyvtára az irodalom minden nevezetes termékével dicsekedett. Bethlen hadjárata érzékeny kárt okozott a primási könyvtárnak, de a nagyszellemű

⁶ Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon. Magyar Könyvszemle, 1923.

⁷ Velics: i. m. II. 152. l.

egyházfő pótolta a hiányt Bécsből hozott új szerzeményekkel, melyeket a bécsi papnövelde kormányzója közvetített. Nemcsak a hittudomány, történelem és politika, hanem a szépirodalom körébe tartozó termékeket is sietett megszerezni. Különös érdeklődéssel viseltetett a hírlapirodalom iránt. Külföldi ügynöke, Mortmann küldte meg az Olaszországban és Bécsben megjelenő politikai ujságokat.

A könyvgyűjtés terén is örök hálára kötelezte volna a magyar nemzetet, ha nagy terve sikerül és a budai basától megtudja szerezni Mátyás király könyvtárának maradványait, melyeket a török rablás enyészettel teljes levegője fenyegetett. A terv nem sikerült, a török a felajánlott 30.000 frt-ért nem volt hajlandó átadni a magyarnak ereklyét jelentő könyveket és szétszórta a világ minden táján.⁸

Az irodalmi termékek forgalma, a könyvkereskedelem még igen primitív képet mutat a XVI. században. Elsősorban maguk a könyvnyomtatók, azután a könyvkötők, végül a könyvkereskedők foglalkoztak a könyvkereskedelemmel. Így Gutgesellről tudjuk, hogy mielőtt felállította volna bártfai nyomdáját, könyvek árúsításával foglalkozott s ezt még később, mint könyvnyomtató sem hagyta abba. A könyvnyomtatás elterjedése után a nyomvmasolók könyvkereskedőkké váltak. A kiadók maguk a nyomtatók voltak, akik úgy biztosították a könyvek forgalmát, hogy közvetlen érintkezést kerestek a közönséggel; búcsúkon, vásárokon árulták termékeiket és a ponyvákön keltek el a tankönyvek, imakönyvek, röpiratok, stb. Ha a kiadóknak, akik nyomtatók és könyvkereskedők is voltak egyszemélyben, nem volt biztosítva a kiadáshoz szükséges tőke, akkor valamely nagy úr pártfogását kérték, neki ajánlották műveiket. Csak később vált a könyvterjesztés önálló iparággá, sőt idővel a nyomtatás fölé kerekedett és azt csupán technikai műveletté fokozta le.

A könyvnek sajátos módon csináltak reklámot. A vásárokon kifüggesztették az újdonságok címlapjait; az élelmesebbek utcai kikiáltókat, árusokat fogadtak. Megszabott áraik nem voltak, úgy adta el a kereskedő a könyveket, amint lehetséges volt. Rendszerint nagyobb árat kértek műveikért, mint amennyire

⁸ Fraknói: Pázmány Péter és kora. III. k. 430. l.

számítottak, mert „ez a nemzet — miként Misztótfalusi Kiss Miklós Mentségé-ben felpanaszolja, — semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja, hogy mégis el ne kunyoráljon benne.”

A könyvvásárlók számának nagyarányú fellendülése csak a reformáció korában következett be. Ekkor a könyvkereskedelmet már vándorüzletek útján bonyolították le. Az újitók ugyanis nem elégedtek meg a vásári forgalommal, melynek alkalmosságára nem biztosította volna eléggé az új tanok gyors terjedését, hanem térítő útjukra magukkal vitték nyomtatott tanításaikat, a bibliát, az énekes és zsoltárkönyveket, stb. Az 1529-ben felállított nagyszombati és az 1534-ben alapított brassói nyomda ontotta a protestáns célzatú nyomtatványokat, a Nádasdyak újszigeti birtokán az Abádi Benedek kezelésére bízott kézisajtó működött és a kor kívánalmaihoz képest kitűnően felszerelt nyomdája volt Heltai Gáspárnak (1550). Húsznál több nyomda állt az egész Európát megrázó új szellemi áramlat szolgálatában.

Ebben az időben a katolikus Egyház még nem fejt ki semmi kulturális hatást Magyarországon. Eleinte még a katolikus szellemű iratokat is protestáns nyomdában nyomták. Így Martinuzzi biboros a Váradi Regestrumot Heltai nyomdájában és Szilvási János katolikus vitairatát Heltai örököseinél készítette.

Nagyszombatban a katolikus védekezéssel kapcsolatban látjuk kifejlődni az irodalmi élet ezen jelentős tényezőjét: a könyvkereskedelmet. Még mielőtt Telegdi, nyomdájának megalapításával, a katolikus könyvek forgalmát biztosította volna, Bornemisza Péter a Komjáton és Semptén berendezett nyomda protestáns termékeivel már elárasztotta a katolicizmus mentsvárát, Nagyszombatot s így próbálta megostromolni a kicsiny erősséget. Telegdi, mint láttuk, az újitók példájára kezdte meg a sajtóban is a harcot. 1578-ban saját házában nemcsak a sokszorosító műhely nyert elhelyezést, hanem ugyanott volt a kezdődő katolikus könyvkereskedelem középpontja is. Nemcsak a saját nyomdájában megjelenő könyveket hozta forgalomba Telegdi: Rudolf király az ő cenzúrája alá rendelte a többi könyvárúsokat is. Az ő engedélye nélkül semmiféle könyvet terjeszteni, vagy az ország más részébe elvinni nem

volt szabad. Ha pedig egyesek a tilalom ellen cselekedtek, Telegdinek joga volt a könyveket elkoboztatni, elárusíttatni, sőt pénzbírságot is vethetett ki. Mindehhez igénybe vehette a hivatalos közegeket is.

Telegdi halála után Peechy Lukács vette át az író, kiadó és könyvkereskedő szerepét és élete végéig hűségese megvalósíja maradt Telegdi törekvéseinek. Rövid idővel Peechy halála után elhallgatott a nyomda is. 1603-ban még van könyvkínálat Nagyszombatban, 1609-ben innen kerül ki Pázmány egyik vitairata, de azután a nyomdával együtt Nagyszombatban a könyvkereskedelem is évtizedeken keresztül szünetelt. Új lendületet csak 1640-től vett, amikor a Pázmány Péter biboros által alapított egyetemmel karöltve újra működni kezdett a visszakerült nyomda is és a legnagyobbrészt jezsuita írók tollából kikerült iskolakönyvek, imakönyvek, vitairatok hosszú időre biztosították a könyvkereskedemet.

A nagyszombati i s k o l a világi tanári testülete sokáig képviselte azt az írói érdekcsoportot, amely elsősorban volt irányítója, lelke a katolikusok újjáébredő szellemi mozgalmának. Feladatuk nagyságát, irodalmi eredményeiket már ismerjük. Annál kevésbbé ismeretes előttünk a nagyszombati jezsuita tanárok magyar irodalmi szerepe.

A jezsuiták az Akadémiák és az ifjúsági előadások útján gyakran vonzották az előkelőségeket, a szülőket, a rokonokat, az ismerősöket az iskola falai közé. Fényes előadásait örömmel kereste fel az érdeklődők nagy száma, de az előadások célja a vallás-erkölcsi szempontok mellett a tanulók latinnyelvi készségének bemutatása volt, így azok a magyar irodalmat nem vitték előbbre. Ugyancsak azt mondhatjuk a jezsuiták Mária kongregációjáról is. Egynéhány latinnyelvű antifona és alapszabály teszi egész irodalmát ennek a vallás-erkölcsi nevelést és a Boldogságos Szűz tiszteletét célzó katolikus szervezetnek. Nincs kizárva ugyan, hogy a Mária kongregációk gyűlésein is megbeszélték a vallási védekezés módját, talán kéziratokat is készítettek, fel is olvasták, — mindezt a feltevést azonban konkrét tények nem támogatják.

Lehetetlennek kell tartanunk, hogy ebben a mozgalmas korban, amikor a reformáció azért érte el nagy eredményeit, mert magyarul szólalt meg, a jezsuiták annyira elhanyagolták

volna a magyar nyelvet, hogy az Akadémiákban, Mária kongregációkban nem juttattak volna neki semmi szerepet. A Somervogel párizsi kéziratgyűjtemény az első nagyszombati Akadémia címlapját megőrizte. Ez így hangzik: *Assertiones grammaticae, humanioris disciplinae, rethoricae, philosophicae, atque theologicae quas studiosi defendent circa festum Sancti Andreae Apostoli in Collegio Archiepiscopali Tirnaviae. Anno 1561.*⁹ Ezen az ünnepi akadémián megjelent az érsek, a káptalan s a város közönsége.¹⁰ Abból, hogy a címlap latin, nem következik, hogy latinul folyt az előadás, hiszen az egész város közönségének szólt s bizonyára kiaknázták az alkalmat vallásbölcseleti vitatkozásokra is, — de e feltevés igazolására nincsenek emlékeink.

Pázmány Péternek van még egy alapítása, amely az irodalmiság bizonyos halvány jelét szintén mutatja. Ez az 1623-ban a magyar nemes ifjak számára alapított „Szent Adalbert burza.” Pázmány nem tett le megfelelő alapot az intézet számára, úgyhogy ez halála után bizonytalanul tengődött. 1642-ben Lippay érsek ide helyezte el a svéd támadásoktól megzavart olmützi egyetem hallgatóit. Ekkor kapta Pázmány alapítása a Seminarium S. Adalberti nevet. A fellendült intézet növendékei között most már nemcsak gimnáziumi tanulók, de kispapok is voltak, kívülök itt tanultak a székesegyház énekesei és zenészei is. Idővel új alapítványok biztosították a szeminárium fejlődését s lassanként nemzetiségi kispapok intézetévé lett. Később az egyetemmel ez is Budára került, s az épület bérház lett.

Hogy milyen irodalmi szerepe volt a szemináriumnak az ellenreformáció idejében, tényekkel igazolni nem tudjuk. Mivel egy ideig a jezsuiták felügyelete alatt állott, a vallásos és pedagógiai szellemet kikövetkeztethetjük; azt azonban, hogy az ott növekedő ifjak milyen mértékben vettek részt a katolikusok egyetemes szellemi mozgalmában, hiteles feljegyzések nem örökítették meg az utókor számára. Tűzvész, háborús csapások megemésztettek sok becses iratot, amelyek talán mélyebb pillantást engednének a történelmi város nagy multjába. De ha irodalmi emlék nem maradt is fenn a hajdani Adalbertinumból,

⁹ Velics: i. m. I. 60. l.

¹⁰ Meszlényi: i. m. 76. l.

az abból sarjadt Szent Adalbert Egyesület bizonyos tekintetben ma is őrzi nagy alapítójának szellemét.

Az áttekintett 80 esztendő alatt *irodalmi fénykorát az 1578—1603-ig terjedő időben érte el Nagyszombat*. A virágzást megindította Telegdi és ha az ellenreformáció irodalmát nem összességében, eredményében és kivitelében tekintjük, hanem a nagyszombati irodalmat elszigeteljük a másik katolikus központ, Pozsony irodalmától, akkor a nagyszombati központ vezéralakjául Telegdit tekinthetjük. Az ő szándékait származtatja tovább Peechy Lukács, akinek halála után lanyhul a katolikus irodalmi termelés. Pázmánynak két munkája egyidőre felélénkítette még a nagyszombati nyomda termelését, de 1609 után három évtizedig a vezérszerepet az ellenreformáció másik újabb központja: Pozsony vette át.

* * *

1640-től kezdve már *új fejezet* nyílt meg Nagyszombat történetében. A nagy Pázmányt elnémította a halál; hozzá hasonló tehetség nem támadt a század vallásos írói között. Évtizedeken keresztül írták még a „harcos” és „szeges” írásokat a jezsuiták, de Nagyszombat lassanként elvesztette kiváltságos helyzetét. Nyomdáját is felülmúlták a többi nyomdák.

Időközben megváltoztak az általános viszonyok is. A XVIII. századot már nem az ádáz vallási viharok, hanem más dinamikus erők nyugtalanították és ezek hatottak az irodalomra is. Kelet és Nyugat állandó feszültségben tartották Magyarországot. Bécs központosító törekvései folytán mindjobban erősödött az azokkal szembehelyezkedő nemzeti érzés; Nagyszombatnak addig országos érdekű irodalma elveszti különleges jelentőségét; most már nem a dogmák hangsúlyozása és támadása van az érdeklődés középpontjában s ha azok érvényben maradtak is, a kultúrhelyzettől meghatározott konstelláció már egészen más volt. 1773 július 21-én XIV. Kelemen pápa feloszlatta a jezsuita rendet, Mária Terézia pedig 1777 február 10-én Nagyszombatból Budára helyezte az egyetemet s ezzel a város kiváltságos helyzete ismét megszűnt.

Az egyetemmel Budára költöző ifjúság jóslatszerű búcsúénekében kifejezést nyert a majdan bekövetkezendő elernyedés:

Ergo vale parva Roma, magnae Romae aemula
 Derelinquo desolata tecta tua comptula
 Rex me iuvet ire Budam terra mari urbem notam
 Eris posthac nisi fallor oppidorum famula.¹¹

Nagyszombat számára a hanyatlás minden téren bekövetkezett. Az egyetemmel együtt eltávoztak a nemes ifjak, bezárultak a kollégiumok. Csökkent a kereseti lehetőség, súlyodt a szellemi színvonal is. A város elszegényedett, előbbi gazdagságát még ma sem érte el. Mindinkább pusztulóban van kisiparos osztálya is; egykor híres céheinek törzskönyvei és remekei a budapesti múzeumban és könyvtárakban regélnek a hajdani nagyságról. Nagy ipara is helyi jellegűvé sorvadt. 1820-ban Nagyszombat megszűnt érseki székhely lenni. Az országgyűlés sürgetésére ugyanis Rudnay Sándor érsek ebben az évben visszaköltözött az ősi székhelyre: Esztergomba és ezzel Nagyszombat elveszítette másik legnagyobb büszkeségét is.

Nagyszombat és Pozsony évtizedekig versenytársak voltak az irodalmi élet irányítása tekintetében. Míg Nagyszombat helyzete egészen megváltozott, Pozsony szerepe és jelentősége nagyjában állandóan ugyanaz maradt. A hosszú ideig tartó vetélkedésben végül is Pozsony győzött.

És ha nem irodalom- és művelődéstörténeti, hanem nemzeti szempontból nézzük a történelmi várost, még fájdalmasabb a szemlélet. 300 évvel ezelőtt elvesztette irodalmi központi jellegét, ezt azonban pótolni lehetett volna. Ma már a város is idegen kézen van s csak *az isteni örök igazságba vetett hit táplálja a nemzeti reményt, hogy újra a mienk lesz.*

¹¹ Marton: i. m. 200. l.

F o r r á s o k.

EGYKORÚ MAGYAR MŰVEK.*

Monoszlai András: Apologia. 1588.

- — A szenteknek hozzánk való segítsége. 1589.
- — Az üdvösségre intő képek tisztelete. 1589.
- — Az Isten malasztjáról. 1600.

Pázmány Péter: Felelet. 1603.

- — Kálvin hiszekegye. 1609.

Pécsi Lukács: Kalendárium. 1578.

- — Kalendárium. 1583.
- — Szent Ágoston elmélkedései. 1591.
- — Koszorú. 1591.
- — Hasznos orvosság. 1597.
- — A testi hét irgalmasság. 1598.

Telegdi Miklós: Evangéliumok magyarázatának II. része. 1578.

- — Evangéliumok magyarázatának III. része. 1580.
- — Ordinarium. 1580.
- — Felelet Bornemisza Péternek. 1580.
- — Rövid írás. 1580.
- — Egy-néhány jeles ok. 1581.
- — Agendarius. 1583.

* Teljes címüket l. a 63. s köv. lapon. Megjelenésük helye Nagyszombat, megjelenésük idejét az évszám jelzi.

ÚJABB MUNKÁK:

- Acsay Antal: A renaissance Itáliában. Budapest, 1905.
- Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történeti fejlődése 1472—1877. Budapest, 1878.
- Balanyi György: A szerzetesség története. Budapest, 1923.
- Bangha Béla: Jellemrajzok a kath. Egyház életéből. Budapest, 1923.
- Békefi Remig: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Századok, 1897.
- Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. 3 köt. Budapest, 1891. 1892. 1893.
- Both Ferenc: Telegdi Miklós élete és művei. Szeged, 1899.
- Böröcz Marcel: Ferencesek a középkori magyar irodalomban. Bécs, 1911.
- Brisits Frigyes: A XVII. század magyar irodalma. Debreceni Szemle, 1930.
- Brösztel Lajos: Telegdi Miklós élete. Kath. Szemle, 1885.
- Bruckner Győző: Magyarország belső állapota a Mohácsi vész előtt. (A Mohácsi emlékkönyv-ben. Szerk.: Lukinich Imre. Budapest, 1926.)
- Dedek Crescens Lajos: Pozsony vármegye története. Magyarország vármegyéi és városai c. sorozat: Pozsony vármegye. Budapest, 1905.
- Fináczy Ernő: A renaissancekori nevelés története. Budapest, 1919.
- Fraknói Vilmos: Pázmány Péter és kora. 3 köt. Budapest, 1868, 1869, 1872.
- — Pázmány Péter 1570—1637. (Magy. tört. életr.) Budapest 1886.
- Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest 1931.
- — A könyv sorsa Magyarországon. Magyar Könyvszemle, 1923.
- Hennyey Vilmos: A magyar posta története. Budapest, 1926.
- Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, 1931.
- — A barokkizlés irodalmunkban. Napkelet, 1928.
- Ipolyi Arnold: A nagyszombati iskola a XVI. században. Kath. Szemle, 1887.
- Iványi B.—Gárdonyi A.—Czakó E.: A királyi magyar egyetemi nyomda története. Budapest, 1928.
- Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Esztergom, 1923. II. Budapest, 1924.
- Kudora János: A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. Budapest, 1902.
- Macaulay: Anglia története II. Jakab trónralépte óta. (Ford.: Csengery Antal.) II. kiad. II. köt. Budapest, 1876.
- Marton József: Nagyszombat. Magyarország vármegyéi és városai c. sorozat: Pozsony vármegye. Budapest, 1905.
- Meszlényi Antal: A magyar jezsuiták a XVI. században. Budapest, 1931.
- Mihályfi Ákos: Az igehirdetés. II. kiadás. Budapest, 1921.
- Mohácsi emlékkönyv. Szerk.: Lukinich Imre. Budapest, 1926.
- Nagy Gyula: Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból. Magyar Könyvszemle, 1880.

- Négyesy László: A XVII. sz. vallásos irodalma. (A Beöthy-féle Képes irodalomtörténet-ben. Budapest, 1906.)
- Ortvay Tivadar: Pozsony város története. IV. köt. Pozsony, 1912.
- Pauler Tivadar: A budapesti egyetem története. Budapest, 1880.
- Pfeiffer Miklós: A Domonkos-rend magyar zárdáinak vázlatos története. (A Domonkos-rend multjából és jelenéből c. műben. Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, 1916.)
- Pintér Jenő: A magyar irodalom történetének kézikönyve. Budapest, 1921.
- Révai Sándor: Káldi mint polémikus író. Kath. Szemle, 1905.
- Sörös Pongrác: Forgách Ferenc esztergomi bíboros. Budapest, 1901.
- — Ötven év Oláh Miklós életéből. Kath. Szemle, 1903.
- Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi német helységnevek. Budapest, 1932.
- Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I—II. köt. Budapest, 1879, 1885.
- Szekfü Gyula: A magyar állam életrajza. II. kiadás. Budapest, 1924.
- — Magyar történet. IV., V., VI., köt. Budapest, év nélkül.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III., IX., X. köt. Budapest, 1894, 1903, 1905.
- Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez. Budapest, 1912.
- Takáts Sándor: Régi magyar asszonyok. Budapest, 1914.
- Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Budapest, 1931.
- Timár Kálmán: Magyar Kódex-családok. Irodalomtörténeti Közlemények, 1927.
- Velics László: Vázlatok a régi magyar jezsuiták multjából. II—III. köt. Budapest, 1913.
- Volf György: Bevezetés a Nyelvemléktár VIII. kötetéhez.
- Zelliger Alajos: Egyházi írók csarnoka. Eger, 1893.
- — Pantheon Tyrnaviense. Tyrnaviae, 1931.

1934/35 2248

95913